Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 114 (16274) •2000 чылдың октябрь 12, четверг • Ат салган шагы 19.00 Садар өртээ 3 рубль.

Президентиниң ажыл-албаны
ТОЖУНУҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ, НЕГЕЛДЕ-ХЕРЕГЛЕЛДЕРИ

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак эрткен дыштаныр хүннерде Тожу кожуунга баргаш, ооң эрткен чылдың сентябрь 16-17 хүннеринде аңаа чоруп турган үезинде чоннуң киирген дилег-саналдарын канчаар күүседип турарын хынап керген. Президентини кадык камгалал, эм-таң болгаш техниктиг хандырылга сайыдының хүлээлгезин күүседип турар А. Начын, ТР-ниң аңыыр эргелелиниң даргазы Б. Баткар олар үдеп чораан.

ЧУРУКТА: Президент Ш. Д. Ооржак Ырбан аэропортунда.

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруу.

Ш. Д. Ооржак баштай Сыстыг-Хем суурга доктаагаш, ында школага чон-биле ужурашкан. Эр хиндиктиглер шупту аңчылар болганда, аңныыр сезонунга белеткелди аңаа чугаалашкан. 30 чыл дургузунда Сыстыг-Хемниң ол-бо талаларын аннап каапкан хоочун тывышчы Т. Кол күрүненің аңаа турган аңныыр-тывыш ажыл-агыйы буурап дүшкен соонда, сырбык адар боо, ок-чемзек чок апарганын хомудал-биле дыңнаткан.

— Далашпаңар, аңныыр эргелелиниң даргазы силерниң кижи бүрүзүнге 300-300 октарны үлеп бээр, ортээн сезон доостурга төлеп бээр силер — деп, чыылганнарны Президент оожургаткан. Б. Баткар олук ортээ: диинии — 60 рубльден, киштин — 600 рубльден эвээш эвес болурун дыңнаткан.

Алдын тывыжы чорудуп турарларның ажыл-чорудулгазы чонну дүвүредип турары илерээн. "Ойна", "Тыва" бүдүрүлгелери хемни дендии хирлендирип турар. Түңнелинде балык читкен, суг куу-ногаан оңнуг апарган. Бии-Хемниң уну элээш каш километрде хирленген. Алдын тывыш черлеринге экологияның арыг болурун хандырар айтырыгларны Чазакка сайгарып көргеш, хемчег алырын Президент аазаан болгаш суурга телевиденіеи көөр ретрансляторну септээринге дуза кадарын дыңнаткан. Ында школа өөредилге чылынга эки белеткеттинген, одаар үүл бар. Эмчи пунктузу арыгсилиг, ооң эргелекчизи Жанна Эрес-ооловна Кыргыс — Кызылдың эмчи училишезинің доозукчузу, ол черниң үндезин чурттакчызынга ашакка баргаш, доктаамал чурттакчы апарган.

Ырбан суур. Президент дораан-на дизельдиг электри станциязынга—эрткен чылын "Тывакоммунэнергонуң" балансызынга дамчыдып берген станцияга барган. Дериг-херекселдерни чогуур үезинде септээнин, КЧМ-биле хандырылга экижээнин, Ырбанның, Сыстыг-Хемниң чонун электри энергиязы-биле үзүктел чок хандырып турарын станцияның мастери Виктор Георгиевич Ермолаев дыңнаткан.

Президент Тожуга чоруп турда, Ырбанче ийи баржа одаар үүлдү сөортүп бар чораан.—Ам-даа 40 тонна КЧМ-ни эжиндириишкин сезону доозулгуже чорудар бис, кижилер соодукчуларын, телевизорларын, өске-даа херекселдерин 8 шак иштинде эвес, а бүдүн хонукта ажыглап турзун — деп, Президент чугаалаан.

Ырбанда кодээ клубтуң, уруглар садының, ортумак школаның эки ажылын Президент демдеглээн. Президентында участок эмчизи Б. Лашевич-биле чугаалажып турда, 1996-97 чылдарда суурга чылда 1-2 уругну, 1998-99 чылдарда—6 уругну божуп турган болза, бо чылдың эрткен айларында 8 ырбанчыларның немешкенин дыңнаткан. Бичии чаштарның озуп турары кымга өөрүнчүг эвезил?

Ырбанның келир үедеги перспективазы улуг. Ыяш үлетпүр ажыл-агыйын катап тургузарынга Чазак эрткен чылын 200 муң рубльди берген, ам-даа 300 муң рубль негеттинип турар. Ырбанга болбаазыраткан ыяш продукциязы делегей рыногунче үнерин барымдаалааш, дуза кадарын Президент аазаан.

Ийи суурнуң чурттакчыларынын ниити сагыш човаашкыны—оруктар. Тоора-Хем—Бояровка аразының орук тудуу соксаанындан кожууп төвү-биле харылзаа барык үзүлген. Бо орук тудуу доостуру-биле Тоора-Хем—Ырбан аразының оруун, Хам-Сыра хемни кежилдир көвүрүг тудуу эгелээрин Президент дыңнаткан.

Октябрь 8-те Тожу кожуун активинің хуралы Тоора-Хемге эрткен, Тожу кожуун чагыргазының даргазы М. Куулар, ооң оралакчылары чедиишкиннерин айтып, хөй-ле саннарны адаан, четпестер чок-даа ышкаш сагындырган.

Ш. Д. Ооржак ук хуралдың таптаашкын үезинде ышкаш болганын ажыы-биле сагындырган. Президент эрткен чылын аңаа чорааш, 53 чугула хемчеглерни боттандырарын айыткан, ооң 33-үн бүрүн боттандырган-даа болза, ук кожуун ында алдын тывыжының ийи бүдүрүлгезинің тус чер бюджединче шилчиткен хөреңгизи-биле амыдырап турарын чугаалааш, ында эрге-чагырга алыр-чиир болгаш азырадыкчы хөөннерден чайлап шыдавайн турарын шүгүмчүдээн. Кок-тараа, сула, арбай тарып, чер ажылын катап тургузарын шуут уттупкан. Кожуунда ниити чоннуң 14 хуузу ажыл чок, транспорт хандырылгазы сандараан.

Кожууннуң төп эмнелгезинде эргижирээн, үргүлчү үрелир медицина дериг-херекселдери кымны кайгатпазыл, а кожуун чагыргазының удуртукчулары ону канчап көрбейн турарыл? "Чыл санында 10 млн. рубль орулга ап тургаш, чаа техниканы чүге садып албайн турарыл?" — деп, Ш. Д. Ооржак кожууннуң "адаларындан" болгаш "эзелериндан" чөптүг айтырган.

Тоора-Хем ортумак школазын 1971 чылда ажыглалга киирген бээр аңаа капитал септелге кылбаан. Ында компьютер клазы, четчир кылдыр дерип-селээн кабинеттер, мебель чок. Кожууннуң удуртукчулары ол дугайын чүге чажырганнарыл, Президент аңаа келбээн болза, башкылар боттарының айтырыглары-биле хевээр артар турган-дыр.

Кожуун чагыргазының шүшпен ажылын Ий суурда байдал база херечилээн. Ында малдың байдалын экижидери-биле 50 бызаа дугайында айтырыгны Президентиге салган. Тожунуң чурттакчыларынга 100 бызааны садып бээр акшаны тыпкаш, ажылдан эгелээрин эрткен чылдың август айда шиитпирлээн турган. Президент бо айтырыгны база катап үзе шиитпирлээн: "100 бызаа удавас Тожуга чеде бээр, чүгле эки азырап, өстүрүп көрүнер".

Президент Ш. Д. Ооржак октябрь 9-та "Тожу кожуунга дузаламчы көргүзер талазы-биле бирги эзлчегде чорудар ажылдар дугайында" протокол чөвүлел хуралын эрттирген. Чоокку хүннерде Тожу кожуунга барып, ында байдал-биле танышкаш, алган хемчеглерниң дугайын илеткээрин Президент элээн каш сайыттарга дааскан. Чазак кежигүннериниң аразында Тожуну көрбээн кижилер безин ажылдап турары билдинген.

Президент чыл төнчүзүнде аңчылар болгаш ивижилер чуртунга база катап баргаш, кылган ажылдарны хынаар.

Юрий СУЧКОВ.

Тыва Республиканың Чазаанда

Тыва Республиканың Чазааның октябрь 10-да болуп эрткен калбак хуралынга Чазак кежигүннери, республиканың бүдүрүлгелериниң, организацияларының, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының удуртукчулары, кожуннар, хоорайлар, суурлар, сумулар чагыргаларының даргалары киришкен.

Чазактың калбак хуралынга беш айтырыгны чугаалашкан.

АЙЫТКАЛДЫ КҮҮСЕДИР

Россия Федерациязының Президентизи В. В. Путинниң "Россия күрүнези. Ажыктыг күрүнеже орук (чуртта байдал болгаш күрүненің иштики база даштыкы политиказының кол угланыышкыннарының дугайында)" деп аттыг Айыткалының кол үүлдерин Тыва Республикага күүседир талазы-биле хемчеглерни хуралга бир дугаарында чугаалашкан.

Россия-тың Президентизи В.В. Путинниң Айыткалында федерацияны, күрүне эргечагырга органнарын быжыглаарынче, демократияны болгаш хамааты ниитилелди, экономиканы, социал адырны хөгжүдеринче угланган кол бодалдарны айытканын Ш. Д. Ооржак чугаазынга демдеглээн.

РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң Айыткалын күүседир хемчеглерни Чазактың калбак хуралынга бадылаан.

ТОС АЙЛАРНЫҢ ТҮҢНЕЛИ

2000 чылдың 9 айларында Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдериниң болгаш 2000 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бурунгаар тодарадып көрген хемчеглериниң күүселдезиниң чоруп турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди ТР-ниң Экономика яамызының сайыдының бирги оралакчызы А. Д. Бегзи кылган. Бо чылдың эрткен тос айларында ТР-ниң Президентизиниң Айыткалын болгаш 1999 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Чазак Отчедун чугаалажып турар үеде берген саналдарны болгаш шүгүмчүлелдерни күүседир талазы-биле улуг ажылдарны Чазак чорутканын илеткелчи демдеглээн. Мооң ачызында бүдүрүлгелер, организациялар, социал адыр турум ажылдаан. Үлетпүр продукциязының хемчээли 9,9 хуу оскен. Кодээ ажылагый, сан-хөө айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээр хемчеглер алдынган. Ооңбиле чергелештир чедир кылдынмаан ажылдарга А. Д. Бегзи доктааган.

Эдеринчи илеткелдерни ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчылары В. Ш. Оюн, В.Д. Хемер-оол, ТР-ниң Саңхөө яамызының сайыдының оралакчызы Л. С.-К. Анай-оол кылган.

ТР-ниң Президентизи — Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак чугаалашкан айтырыгның түңнелин үндүрүп чүве чугаалаан. Бо чылдың эрткен тос айларында Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдерин алырга, бурунгаар шимчээшкин барын, чамдык багай эвес көргүзүглер чедип алдынганын ол айыткан. Республиканың саңхөө байдалы чүгээртеп орар, эрткен чылга деңнээрге, 2,4 катап хөй акшаны алган. Чурттакчы чоннуң орулгазы өскен. Моон алгаш көөрге, 2000 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бурунгаар тодарадып көрген хемчеглерин күүседип болурунуң аргалары бар болу бергенин демдеглээн. Ынчангаш 2000 чылдың сөөлгү шиитпирлиг дөрткү кварталында бүдүрүкчүлүг ажылдаарын, ооңбиле 2001 чылда эки көргүзүглерни чедип алырының магадылалын тургузарын эң чугула деп, Президент санаан.

Ш. Д. Ооржак хожудаңгай бүдүрүлгелерниң ажылын экижидер хемчеглерни алырын, бюджеттиң орулгалыг кезиин күүседир дээш шыңгыы ажылдаарын, бир эвес ону боттандырып шыдавас болза, ол кожуунга азы хоорайга акша-төгерикти бербезин, үрезин алган ажылагыйлар ону дүрген эгидерин, малдың баш санын өстүрер дээш дээштиг хемчеглерни алырын, мал бажы өстүрбейн турар кожуннарга дотация акшазын бербезин болгаш өске-даа шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларга доктааган. Бо бүгүнү бо чылдың дөрткү кварталында ыяап-ла күүседир ужурлуг хемчеглерге киирерин саналдаан.

Чазактың калбак хуралы чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Дүжүт —2000

ШЫГЖАГДА ТАРАА

РЕПОРТАЖ

Кодээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Павел Намдактың кабинединге ужуражыышкынывыс бир шак хире уламчылаан. Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы Галина Осинцеваны Каа-Хем кожуунда быжыглаан. Ол республиканың үнүштер камгалаар станция начальниги. Тус черде байдалды улам хандыр билип алыры-биле Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының чер болгаш механизация килдизиниң начальниги Геро Дербин эргелелдің ажылдакчылары-биле ижин-кара чокка чугаалашты. Павел Степанович, кол агроном Владимир Васильевич Хардин, кол инженер Эрес-оол Васильевич Удэра кожуунда дүжүт ажаап турар кижилерниң чымыштыг күш-ажылын делгереңгейи-биле таныштырды.

— 7 дугаар профтехучилище кожуунга дүжүт өстүрериниң үлегерин көргүстү. Гектардан-на ортумаа-биле 14 центнер дүжүттү ажаап алды. ПТУ-да хлеб база быжырып турар. Оларның быжырган хлеви суурда эң амданныг. Мен база оларның быжырган чемин бо-ла четтире бээр кижи мен — деп, Эрес-оол Васильевич чай кадында сонуургады каапты.

— Э. В. Удэра кодээ ажыл-агый талазы-биле тускай эртемниг. Аныяк чылдарында комсомол обкомунга ажылдап чораан. Ооң сөөлүнде Новосибирскиге дээди эртем чедип алган. Барык бүгү назынында кодээ ажыл-агый шугумунга тараа, мал өстүреринге киржип келген. Аныяктарны кижизидип, күш-ажылга белеткеп чаңчыккан аайы-биле элээдидерниң дүжүт ажаалдазынга киришкенин ол каксы демдегледи.

— Училищениң директору башкы Виктор Сергеевич Штыров эрткен чазын яамыдан чээп алган үрезинин ол-ла боду-биле толеп база четтигипти. Удуртукчулар бо кижи дег болган болза, ажылга чиик-ле болур ийик — деп, Геро Павлович орукка чоруп олурувуста-ла демдеглээш, ужурашкан кижилерге база ол дугайын каш-даа дыңнатты.

— Эки үлегер-чижек кымга-даа солун болбайн канчаар.

— Эртенги шакта фермер Виктор Зотов-биле чугаалаштым. Ол силер-биле ужуражыксааш, манап ор — деп, Владимир Хардин бисти далаштырыксады.

Виктор Зотович Пироговтуң дугайында корреспонденцияңы "Шын" солуннуң мооң мурнунда дугаарында үндүрген. Эргелел ажылдакчыларының кымнын, кайы удуртукчунуң кайы хире ажылдап турарын ооң эки билирин демдеглевес аргам черле чок. Ол дээрге чер-черде бодүүн ажыл-ишчилериң уйгу-чыдын чок ажылдап турарының херечизи. Бүгү болуушкуннарны барык хүннүң чыгыы эргелелче телефон, чамдыкта аас-биле дыңнадыр. Ажыл-агыйжы харылзааларның арга-хевирлери янзы-бүрү болуп турар.

— Бертен "Каа-Хем" совхозтуң директору Николай Барбалдай менче шыжыгып долгады. "Солярка чокка меңээ кым-даа келбезин", — диди — деп, Павел Степанович каттырымзады.

— Солярка чок-даа болза, директорга барып чедер, ужуражыр апаар — деп, Геро Дербин чугаалады. — Бир сайгарлыкчыны олче барып чет дээн кижи мен, мени ооң мегелээни ол ышкаш, дүүш сөөлүнде чеде-даа бээри чадавас — диди.

Галина Вениаминовна Осинцева ук кожуунда быжыглаттынган кижи болгаш:

— Орукка чоруп чораш, дүжүттүң кайы хире үнгенин чижеглей көрдүвүс. Эвээш-ле дээр болза, үш муң тоннадан кудулавас-тыр, келир чылдың тараа үрезининиң фондузун тургузарының үлүүн утпайн көргер — деп чагыды.

— Тарааның үнези алдын, ооң учедун шын кылыңар, оон башка керээдугуржулга нарыыдай бээр. Тараа чээп алган ээлер өрезин дедир эгидерин уттуптар болза, яамы-биле удур-дедир харылзаавыс баксыраар. Бо талазы-биле ажыл эргелелге үретүңнелдиг болзун — деп, Геро Павлович кодээ ажыл-агыйның эргелел ажылдакчыларынга чугаалап кагды.

"Каа-Хем" совхозка Сарыг-Сеп үстүү чарыында паром дамчыштыр четтивис.

"Каа-Хем" совхозтуң төвү Ильинка суур өске черлер дег байдал-шинчиде. Бир каш ирейлер аъттыг тергелеринде сиген, оттулар ыыштар сөөртүп чоруурунуң барааны көстүр. Ук суурнуң чамдык чурттакчылары Кызылга ийи-чаңгыс көстүгүлээр чүве. Кызылга келгеш, колдуунда картофелин садыглаар чаңчылдыг. Ильинканың чурттакчызы Михаил Аңгырбан найысылалга келгеш, артыкшылын чиик автомашинаызынга эккелгеш, садыгжыларга дужаай кааптарын көрген мен. Моон соңгаар бо талазы-биле Кызылга акшаланыры шала болдунмазын ол чоокта сонуургатты. Чүге дээрге Кызылда картофель эндерилген: саарлыкчы бир янзы хөделгеш, бараанын акшага чедирер ужурга таваржыр.

Төптен совхоз директорун тып чадап кааш, хову-трактор бригадазынга келдивис. Шанда хөй кижи-даа чок, ынчалза-даа ажыл-иштиң хайныгыышкыны илдең. Үрели берген бир техниканың чанындан бисче кол агроном Павел Голубцов чедип келди. Каш дүн дургузунда таптыг удуваан-даа болза, аныяк кижи болгаш, турупкан шинчизин ол көргүспеди.

Геро Павлович таныыр аайы-биле баштак аян-биле чугааны эгеледи:

— Мен база аныяк чылдарымда сен дег хондурхүнзедир шаңга ажылдап шаг болган мен. Ынчалза-даа тарааны шаңга чидир чажырып, шыгжагларның хаалгаларын дуй дунзаалап чорбаан мен.

— Шаг-үе өскерилген, харын-даа дунзаалап четтикпээним чаяан болду. Силерге тараамның шынарын көргүзүп алыйн — деп, агроном баштак аян-биле харыылады.

Шыгжаг иштинче кире бээривиске, 300 тонна кызыл-тас алдын дег көстүп келди. Сактырымга, ооң өңү чырып турганзыг. Адышка тударга, салам деп чүвези холчок. Кезек болганда директор Барбалдайның барааны көстүп келди.

— Бо күстүң дүжүдүн төндүр ажаап чадажып тур бис, дуза кадыптар кижи-даа чок. Бир катап Кызыл чедери безин меңээ болдунмайн тур — деп, ол чугаалап турду.

Шаг-үе берген удуртукчунуң аажы-чаңы база шыңгыы болгаш шириин көзүлдү. Бүгү байдалды даргаларым кичээнгей-биле дыңнады. Директор сөөлүнде "чаажыга бээрге", Геро Павлович, Галина Вениаминовна үжелээ кончуг таптыг ажыл-херектерин сүмележип алды.

Орукка чоруп орувуста:

— Барбалдайның бистен эртер харыы кайда боор ийик — деп, Геро Павлович чугаалааш, уламчылады: — Бо чазын чээп алганы чээлини ол домей-ле эгидип бээр дийин — диди.

Мен хууда бодап көөрүмге, ПТУ-нуң директору Виктор Штыровка, фермер Виктор Пироговка деннээрге, "Каа-Хем" совхозтуң чүүгү аар. Ук ажыл-агыйда өг-бүлелер, бажың бүрүзү колдуунда директорунче көрүүр. Хуузунда тараа өстүрүп турарларның саны Ильинкада эвээш. Малды тудуп болур, тараа ажаап өстүреринге комбайн, трактор, ооң кожуг машиналары негеттинер.

"Барбалдайның бистен эртер харыы кайда боор" дээни база бадыткалдыг. Чүге дээрге "Каа-Хем" совхоз колдуунда керээ-дугуржулга-биле бут кырынга тургустунуп келир чаңгыс арга-хевирлиг. Тус черниң эрге-ажыктары кожуун, республика эрге-ажыктары-биле алызы барып бир баг болгай. Кайы-даа чер демнежип, үүле-херекти чогутчур.

Орукка чоруп оргаш, "Каа-Хем" совхозтуң механизаторларының келир чылдың тарылга шөлүн болбаазырадып турарын көрдүвүс.

Арапчор ОКСУР.

СЕТКИЛИВИС ХАНЫЗЫНДАН

БАШТАЙГЫЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

Ленинград— Революцияның кавайы. Бо тоогулуг, чараш хоорай-биле Тываны холбаштырып турар үүлдерле хөй. Ол 2 хоорайның харылзааларының эң баштай тургустунуп эгелээни 1947, 1948 чылдарга хамаарыштырып болур. Чүге дизе ол үеде Тываның эң төлептиг оолдар, кыстарын, Кызылдың 2 дугаар школазының баштайгы доозукчуларын, Ленинградтың А.А.Жданов аттыг ат-сураглыг күрүне университеди чылыы-биле уткуп алган.Чөөн чүк болгаш тоогу факультеттеринге эң баштайгы тыва студентилер делегейге билдингир эртемденнер С.Е. Маловтуң, В.М. Жирмунскийниң, А.А. Холодовичиниң, В.М. Назеляевтиң, болгаш өске-даа башкыларының холунга өөренип эгелээн. ЛКУ-нуң баштайгы доозукчулары К.Х.Оргу, Ш.Ч. Сат,Ю.Л. Аранчын, М.Б. Кенин-Лопсан, А.К. Калзан, Е.Б. Салзынмаа, З.Б. Чадамба болгаш өскелер-даа тыва эртемниң эгезин салган. Олар торээн Тывазынга дипломну холга туткаш, кээп эгелээн турда, 1952 чылдың сентябрьда 1-ги дээди өөредилге чери Кызылдың башкы институду ажыттынган. Чаа институтка Оргу Хунажыкович Куулар тыва дыл, чогаалды башкылап эгелээн. 1955 чылдан эгелеп тыва дылды Е.Б. Салзынмаа, оон Г.П. Бабушкин база башкылай бергеннер. Тыва филологияны институтка эң баштай башкылап эгелээн башкыларның мурнунга деңнеп четпес улуг ажыл, үүү-даа чок черден тыва дыл, чогаал эртемин сайзырадып, шинчилеп эгелээр деп, улуг үүле онаашкан. Олар чүгле дыл, литератураны эвес,ол эртемнериниң методиказынга база хамаарышкан программаларны, өөредилге номнарын, эртем ажылдарын бижип эгелээннер.

60 чылдарның эгезинден тура, факультетке өске-даа башкылар немежип кээп, тыва филологияны сайзырадырынга дыка улуг рольдуг бооп келген. 1963 чылда тыва дыл, литература кафедразы тургустунуп, ук эртемнерниң башкылары орус дыл кафедразының баазазынга ажылдап турган. Кажан институтка тоогу-филология факультеди ажыттынарга, ооң бирги деканы кылдыр Е.Б. Салзынмаа соңгуткан. Чаа бут кырынга туруп эгелээн факультетке кылыр ужурлуг ажыл кайы хире хөй турганын ам бодап, санаары берге.

Тыва дыл, литература кафедразынга эң баштайгыларның бирээзи болуп ажылдап келгининден бээр тыва дыл эртеминге киирген үлүг-хуузун санаар аргажок. Башкывыстың үндүргени программалары, эртем статьялары, өөредилге номнары тыва дыл эртеминде көскү черлерни ээлеп турар. Профессор Ш. Ч. Сат-биле бижээни "Амгы тыва литературлуг дыл", орус студентилерге "Тыва дыл" деп өөредилге номнары база орус болгаш тыва дылдарның деңнелге грамматиказы чүгле студентилерниң эвес, башкыларның, эртемденнерниң хүн бүрүде ажыглаар номнары болу берген.

Е. Б. Салзынмаа башкы училишезинге 2 чыл иштинде (1953-55 ч. ч.), ТКУ-нуң тыва дыл, литература кафедразынга 45 чыл, ниитизи-биле 47 чыл иштинде ажылдап, хөй-хөй салгалдың башкыларын, эртемденнерни, чогаалчыларны, журналистерни болгаш өскедаа эртемниг кижилерни өөредип келген. Башкывыстың доозукчулары Тыванын аңгы-аңгы булуңнарында ажылдап, чымыштыг ижин уламчылап чоруур.

Амгы үеде эргим башкывыс Е. Б. Салзынмаа төрээн кафедразында ажылдавышан, аргадуржулгазын биске дамчыдып берип, ам-даа хөй аныяктарны эртемче углап, башкарып чоруур.

Тыванын күрүне университединиң тыва дыл, литература кафедразында амгы үеде 15 башкы ажылдап турар, кафедравыстың ажылын филология эргемнериниң кандидады, доцент М. В. Бавуу-Сюрюн билдилиг удуртуп турар. Кафедравыстың эргелекчизинден эгелээш, дыка хөй башкылар Е. Б. Салзынмаанын өөрениктилери бис. Башкывысбиле амга чедир ажылдап, ооң байлак арга-дуржулгазын, чылыг чагыг-сүмезин, аввавыс дег, сагыш човаашкынынга, чымчак сеткилинге өөрүп чоруур аас-кежиктиг бис.

Елизавета Боракаевна Салзынмаанын өг-бүлези онзагай өг-бүлелерниң бирээзи. Өөнүң ээзи—тоогу эртемнериниң доктору, академик, РФ-тиң эртемниң алдарлыг ажылдакчызы Юрий Лудужапович Аранчын бүгү амыдыралын эртем-биле холбап, тыва тоогузун шинчилеп келген эртемден. Ю. Л. Аранчын ТНИИЯЛИ-ниң (ГШИ) директору болуп, 20 ажыг чыл ажылдап келген, дыка хөй эртемденнерниң бут кырынга туруп келиринге дузаны, деткимчени коргүзүп келген. Елизавета Боракаевна ооңүн ээзининң быжыг чөлеңгиижи болуп, аңаа улуг идигни берип келген. Олар 3 уругну кижизидип, өстүрүп, эртем-билигге чедирип каннар. Уругларының уругларындан Аяна Новосибирскининң күрүне университединиң тоогу факультединиң 4-кү курузунда, кырган-ачазының изин салган, кызымак өөренип турар.

Е. Б. Салзынмаанын чай чок, чымыштыг ижин үнелеп, аңаа Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы, РСФСР-ниң улус өөредилгезинің тергиини деп бедик аттарны тывыскан. Башкывыска чүс-чүс өөрениктилери четтиргенин илередип, мөгейип чоруур.

Бо хүннерде хүндүлүг башкывыс Е. Б. Салзынмаа юбилейин демдеглеп турар. Эргим башкывыска сеткилинге ханызындан байырывыс чедирип, кадыкшылды, өөрүшкүнү, бүгү-ле үүлдерге чүгле экини күзедивис.

Клара КУУЛАР,
доцент.

ТКУ-нуң тыва дыл, литература кафедразының башкыларының мурнундан.

Юридиктиг эргелиг албан черин тургуспайн, сайгарлыкчы ажыл-чорудулгага ыяап-ла алыр орулгага чаңгыс аай үндүрүг дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 2000 чылдың июль 12-де хүлээп алган.

1 үүл. Ниити үүлдер

Бо Хоойлу "Ажыл-чорудулганың тодаргай хевирлеринге ыяап-ла алыр чаңгыс аай үндүрүг дугайында" 1998 чылдың июль 31-де үнген Федералдыг Хоойлуну күүседири-биле хүлээп алдынган болгаш Тыва Республиканың девискээринге сайгарлыкчы ажыл-чорудулгага ыяап-ла алыр чаңгыс аай үндүрүгүн доктаадып тургузарының болгаш күштүг болдуруп эгелээриниң чурумун тодарадып айтып турар.

Бо Хоойлуну Тыва Республиканың девискээринге күүседири ыяап-ла албан болур.

Бо Хоойлу-биле:

1) Бо Хоойлунуң 3-кү үүлү-биле доктаадып айыткан сан-даңзызының хемчээли-биле сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың кавызын;

2) ыяап-ла алыр орулганың хемчээлин болгаш чаңгыс аай үндүрүгүнүң санаашкынының формулаларын тургузуп турар оске-даа тодарадыгларының хемчээлин;

3) чаңгыс аай үндүрүгү төлээриниң дүрүмүн болгаш хуусааларын;

4) үндүрүг талазы-биле чиигелделерни;

5) Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр чаңгыс аай үндүрүгү тыртарының оске-даа онзагай үүлдерин тодарадып турар.

Бо Хоойлуга хамаарышпас сайгарлыкчы ажыл-чорудулга дээш доктааткан ниити чурум-биле үндүрүгү хавыртыр.

Тыва Республиканың девискээринге чаңгыс аай үндүрүгү кирген хүнүнден бээр күрүненик бюджеттен дашкаар фондуларынга толевирлерни, ол ышкаш "Россия Федерациязында үндүрүг системазының үндезиннериниң дугайында" Россия Федерациязының Хоойлузунуң 19-21 үүлдери-биле көрдүнген үндүрүглерни:

1) күрүне каайлызындан;

2) каайлы үндүрүүнден база каайлының оске-даа толевирлеринден;

3) чөпшээрел база бүрүткел чыылдаларындан;

4) транспорт чепсектерин садып алганының үндүрүүнден;

5) транспорт чепсектериниң ээлеринден үндүрүгден;

6) чер үндүрүүнден;

7) даштыкы акша аймаан болгаш даштыкы валютада илереттинген толежилге документилерин садып алганынга үндүрүгден;

8) юридиктиг албан черни тургуспайн, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырып турар хуу кижилерден бо Хоойлунуң 3-кү үүлүнде айыткан адырларга сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырын турар үезинде алган орулгалардан аңгыда, кандыг-даа орулгалардан толеп турары олча-ажык үндүрүүнден;

9) олча-ажык үндүрүүнден тыртканы түүнерден, а ол ышкаш немээн ортек-үнеге үндүрүгден база Россия Федерациязында кайы-бир дөстеп кирер орулгаларга үндүрүглерден база кажан үндүрүглер дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулга актылары-биле толевирлериниң кирер дөзүнден үндүрүгү тыртар талазы-биле хүлээлгени доктааткан таварылгалардан оскезин тыртпас.

2 үүл. Бо Хоойлуга ажыглап турар кол-кол билиишкиннер

Бо Хоойлунуң сорулгаларынга дараазында кол-кол билиишкиннерни ажыглап турар:

Ыяап-ла алыр орулга — күрүненик үндүрүг болгаш оске-даа органнарының хынап турары, а ол ышкаш хамаарышпас организацияларының канчаар үнелээнинин үезинде статистиктиг шинчилелдериниң аргазы-биле алган медээлерге үндезилээш, ындыг орулганы алырынга шуут дорт салдарлыг чылдагааннарның каттышканын барымдаалап санап үндүрер, ыяап-ла туруп болгу дег чарыгдалдарны казып тургаш, чаңгыс аай үндүрүг төлекчизиниң черле ап болуру ниити орулгазы;

баазалыг орулгалыг болуру — денней коор янзы-бүрү байдалдарда ажыл-чорудулганың тодаргай хевирин айтып турар физиктиг көргүзүгүнүн ол-бо база оске-даа эге хемчээлинге (шолдун хемчээлинин, ажылдап турарларның санының, дерип кылган ажылдаар чернин, улус олурар чернин, транспорт аймааның болгаш оске-даа) ортек-үне талазы-биле илереттинген чижек орулга;

баазалыг орулгалыг болурунуң бедидип (чавызадып турар) коэффициентилери — чаңгыс аай үндүрүгүнү төлээн дугайында херечилелге үндезилээш, боттандырып турар сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың түннелинде, ол-бо азы тодаргай факторнуң (ажыл-чорудулганың болуп турар черинин, хевириниң) салдарының хемчээлин көргүзүп турар коэффициентилер (моон ыңай — херечилелге үндезилээн ажыл-чорудулга дээн);

үүрмектеп садар садыг — хуу, өг-бүле, бажыңга азы оске-даа ажыглалга бараанларны үүрмектеп садар талазы-биле сайгарлыкчы ажыл-чорудулга. Ынчаарга садыгжы кижи бодунун (бүдүргени азы садып алганы) бараанын садып турар бе комиссияның керээлеринге, даалгаларынга азы толээзинин керээзинге үндезилээш, сайгарары-биле хүлээп алганы бараанны садып турары хамаанчок болур. Ол ышкаш айыткан ажыл-чорудулганы бодунун садыг четкизин, чок болза хөлезилеп алганы садыг черин (турар чер, бажың-балгат) дамчыштыр садып турары база хамаанчок болур;

бараанларны үүрмектеп садары — бараанны үүрмектеп садар, садып алыр керээ дугайында хамааты хоойлужудулганың негелделери-биле, а ол ышкаш хереглекчилериниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлулар-биле таарыштырары, садыгжы биле садып алыкчының аразында садар талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандырары-биле көрдүнген, садыглаашкынның доктаамал болгаш азы доктаамал эвес точкалары (черлери);

бараан садар турум точка (чер) — доктаамал үндезин-биле ажылдаар садыглаашкынга тускайжыттынган (оон иштинде хой талалыг садыг комплекстериниң азы топтериниң составында бактаап турар) чер. Садыглаарының доктаамал чери деп: магазин, павильон, киоск, контейнер, склад оран-савазы, бараанларны хевир янзы-биле садып алыкчының бажыңынга садар апаар таварылгада херек бажың-балгатты ынча деп санаар;

бараан садар турум эвес точка (чер) — соортүп дажыглаар херекселдериниң (чижээ, автолавкаларның, фургоннарның, тергежигештериниң, палаткаларның, автоцистерналарның, садыг автоматтарының) болгаш оске-даа дериг-херекселдериниң база кодүрүп тудуп чорааш, (чижээ, лоткаларның, корзина-ларның дузазы-биле), а ол ышкаш холдап, туда садыглаар садыглаашкынга аңгылап берген садыг шолу чок чер;

ажыл-чорудулганың бо хевирин боттандырарда ажыглаар бажың-балгаттарның ниити шолу — садыг залының, склад оран-саваларының, бүдүрүлге цехтериниң (салбырларның), офис бажың-балгаттарының, а ол ышкаш бараанларны хевир-янзы аайы-биле садары көрдүнген шол. Ынчаарга склад оран-саваларынга база бүдүрүлге ажыл-чорудулгазынга таарыштыр кылдынмаан подвалдарның шолун, тамбурларны, салгынналдырар шахталарны, лифтилерни, чүктү, чүдүрер-дүжүрер шолчүгештерни, бойлерлерниң болгаш иштики коридорларның санитар орээлериниң база чада тепкиштериниң, суугу одалгазының от салыр системазының, электри щиттериниң болгаш сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырар сорулга-биле ажыглавайн турар оске-даа ындыг бажың-балгаттарның шолун санавас. Ажык шолчүгештерге девискээрниң ниити шолун ажыглаар.

Садыглаарының турум болгаш ажык шолчүгештериниң ажыглаар шолун бажың-балгаттың (девискээрниң) кандыызының бижимел тайылбырын кошкаш, доктааткан чурум-биле бижип каан эрге-хоойлуну доктааткан документилерге үндезилээш, айтып тодарадыр. Ынчаарга кижиниң арендага бергенин ажыглап турары ниити шолүнден арендаторларның (арендага алганын оске улуска дамчыдып бергеннериң) чарганы аренда керээлери-биле дүүштүр ээлеп турары шолду казып кааптар.

Сайгарлыкчы кижиниң ээлеп турары, оон иштинде аренданың (арендага алганын оске кижиге дамчыдып бергениниң) негелделери-биле ээлеп турары, тускайлап аңгылаан бажың-балгат бүрүзүн (азы бажың-балгаттың иштинде тускайлап аңгылаан шолду) садыгның турум азы турум эвес точказының (черниң) тускай аңгы объектизи деп санаар;

ажылдакчы — бодунуң хүлээлгелерин күш-ажылчы керээге үндезилээш азы хамаатыг эрге-хоойлу янзылыг керээге, чижээ, аудитор, юрист-консультант, бухгалтер, шеверлекчи, дузалаар ажылчын болгаш оске-даа хүлээлгезин күүседип турар, күш-ажылчы хүлээлгези сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырары-биле дорт холбашкан хуу кижи. Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырары-биле дорт холбашкан хүлээлгелерни бот-тускай күүседип турар хуу сайгарлыкчыны база ажылчын деп санаар;

ниитиниң чемненилгези — ол дээрге шуут ол черинге, чижээлээрге, рестораннарга, кафелерге, барларга, столоваяларга, дүрген чемнени кааптар черлерге, соок суксун садар садыгжыгаштарга болгаш оске-даа черлерге улус барып чемненири-биле белен чем, белен чыгыы чем база суксуннар болгаш оске-даа чүүлдер садып, ачы-дуза чедирери база ол ажыл-биле холбашкан ажыл-чорудулга;

ниитиниң чемненилгезиниң турум точказы (чери) — доктаамал үндезин-биле ажылдап турар, белен чемни база белен чыгыы чемни, суксун садары-биле ачы-дуза чедирер база ажылдаар тускайжыттынган (оон иштинде хой талалыг комплекстериниң азы төптериниң составында кирип турар) чер;

ниитиниң чемненилгезиниң турум эвес точказы (чери) — соортүп дажыглаар база кодүрүп, тудуп чорааш, а ол ышкаш холдап туда садыглаар арганың дузазы-биле белен чемни болгаш суксуннарны садар талазы-биле ачы-дузага база ажылга аңгылап берген аңгы шолу чок чер;

олурар чер (ниитиниң чемненилгезинде) — келген улусту чемгереринге тускайлап аңгылаан, дерип кылган чер;

чурттакчы чоннуң амыдырал хандырылгазы — ол дээрге амыдырал байдалдыг ачы-дузаларга база ажылларга чурттакчы чоннуң негелделерин хандырарынче угланган ажыл-чорудулга;

дериг кылган ажылдаар чер — күрүне стандарттарының болгаш Россияның стандарттарының, техниктиг байдалдарның негелделери-биле дүүштүр амыдырал болгаш медицина ачы-дузаларын шынарлыг күүседири-биле эргежок чугула технологтуг дерилге-биле (чамдык таварылгаларда технологияның негелделери-биле — контроль-хемчээл херекселдери-биле дүүштүр), инвентарь-биле, оске-даа дузалал дериг-херекселдери-биле хандырынган чер;

автомобиль турар чер болгаш гаражтар — ол дээрге автомобильдер тургузары-биле ук турунка азы гаражка турун турар үезинде таныылдыг болур, ол дээш толевир тыртар, тускай дерип кылган чер;

кывар-чаар материалдарны үүрмектеп садары — сайгарлыкчы ажыл-чорудулга-биле холбашпаан кижи хуузунда база өскээр-даа ажыглаары-биле, буда акша-биле үүрмектеп, бензинни болгаш үстү хуваар пистолеттериниң аргазы-биле АЗС дамчыштыр КЧМ-нер садар талазы-биле сайгарлыкчы ажыл-чорудулга;

кывар-чаар материалдар (КЧМ) — автомобиль бензини, дизель одалгазынга, карбюратор шимчедикчилериниге үс, дизель шимчедикчилериге үс, газ;

транспорт талазы-биле ачы-дузалар — ол дээрге хоорай иштинге, хоорай кавызынга база хоорайлар аразынга доктааткан маршруттар-биле автобустарның, микроавтобустарның пассажирлерни дажыглаарын хандырып турары, пассажир болгаш чүүк транспортунуң ачы-дузаларыбиле холбашкан таксилериниң, катерлериниң, хемелериниң, малга кожар транспорттуң ачы-дузалары; хуу машиналарны чолаачызы-биле хөлезилеп алыры, керээ чаргаш, транспорт аймаан ажыгланы дээш толевир, экскурсиялаары-биле ынай-бээр баары болгаш оске-даа хевирлери-биле холбашкан ачы-дузалар болгаш ажылдар;

транспорт аймааның чүүк соортүр күжү — транспорт аймааның техниктиг паспорту-биле дүүштүр соортүп дажыглап шыдаары чүүктүң эң үстүкү хемчээли;

пассажирлер дажыглаарда олурар чер — автотранспорт херекселинге (автобуска, микроавтобуска, чиик автомобильге болгаш оон-даа оске) оон техниктиг паспорту-биле дүүштүр олурар черниң саны.

3 үүл. Үндүрүгүнүң төлекчилери

1. Чаңгыс аай үндүрүгүнүң төлекчилери (моон ыңай — үндүрүг төлекчилери дээн) юридиктиг эргелиг улус тургуспайн, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы дараазында адырларга боттандырып турар юридиктиг эргелиг албан черлери (моон ыңай — организациялар дээн) болгаш хуу кижилер (моон ыңай — сайгарлыкчылар дээн):

а) септелге-тудуг ачы-дузаларын көргүзери (бажың-балгаттарның болгаш доозулган тудугларның азы оларның кезектериниң тудуун кылыр, бажың-балгаттарның дерипр, тудуг участогун белеткээр болгаш бажың-балгаттарны база тудугларны азы оларның кезектерин септээр болгаш тудар талазы-биле оске-даа ачы-дузаларны көргүзери, девискээрлерни чаагайжыдары);

б) чурттакчы чонга амыдырал ачы-дузазын чедирип турар (идик аймаан, алгы-кештен, дүктен кылыглар септээр; хеп даараар болгаш септээр; шак база онза нарын кылыглар септээр; амыдыралга херек техниканы болгаш хууда ажыглалдың эт-севин септээр; демир аймаа кылыгларны септээр болгаш белеткеп кылыр; машиналарны, дериг-херекселдерни база приборларны, орттехника болгаш периферий дериглерни септээр; автотранспорт аймаан сервис талазы-биле хандырары; чурук база кино тырттырар ачы-дузалар; холезиледип (кинофильмнерни холезиледириниден өскези) ачы-дузаларны чедирери;

в) баш таарыыр, эмнелге, косметика, ветеринария база зоотехника талазы-биле ачы-дузалар чедирери;

г) консультация бээри, а ол ышкаш бухгалтерия, аудитор база юридика талазы-биле ачы-дузалар чедирери, улус өөредилгезиниң талазы-биле өөредилге, ортектиг белеткел кичээлдер эрттирери, башкылаашкын болгаш оске-даа ажыл-чорудулга;

д) 50 кижи чедир санныг ажылдакчылар ажылдап турар ниитиниң чемненилге черлери (рестораннарның, кафелериниң, барларының, столоваяларның, ниитиниң чемненилге черлериниң турум эвес болгаш оске-даа черлериниң ажыл-чорудулгазы);

е) магазиннерни, палаткаларны, рыноктарны, лотоктарны, ларектарны, садыг павильоннарын болгаш садыгны, оон иштинде садыглаар турум шол чок садыглаашкынны организастаарының оске-даа черлерин дамчыштыр боттандырып турар үүрмектеп садар садыглаашкын;

ж) кывар-чаар материалдарны үүрмектеп үнүп барып садыглаары,

з) маршрут таксилери-биле пассажирлерни коммерцияга үндезилээш дажыглаар талазы-биле ачы-дуза чедиреринден аңгыда, хууда азы 100 чедир кижи ажылдап турар, арендалап алган транспорт-биле ачы-дуза чедирери;

и) коммерцияга үндезилээш, маршрут таксилери пассажирлерни дажыглаары-биле ачы-дуза чедирери;

к) автомобиль тургузар черлерни болгаш гаражтарны бээр талазы-биле ачы-дуза чедирер хуу кижилер толекчилер болуп турар.

2. Бо Хоойлунуң сорулгаларын күүседири-биле акшаның боду-биле санажып садыглаарынга чээли болгаш оске-даа карточкаларның дузазы-биле санаашкынларны кылыры-биле, банкыларның санаашкын чектери-биле, хуу улустуң даалгалары-биле банкыларда болгаш оске-даа организацияларында саннардан шилчидиишкин-биле садыглаашкынны, а ол ышкаш оске бараанларга (ажылдарга, ачы-дузаларга) солуп, бараанларны (ажылдар кылып бээрин, ачы-дузалар чедирерин) дамчыдып бээрин бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларынга ажыл толевириниң социал толевириниң талазы-биле натура толевири кылдыр бээр бараанналардан аңгызын база деңнээр.

4 үүл. Үндүрүг онаарының объектилери болгаш бухгалтер отчедун чорударының чуруму

1. Чаңгыс аай үндүрүгү ажыглап турар үеде үндүрүг онаарының объектизи болза, дараазында ээлчеглиг айда ыяап-ла алыр орулга болур. Чаңгыс аай үндүрүг талазы-биле үндүрүг тыртар үени бир кварталда кылдыр доктаадыр.

2. Үндүрүг толекчилери боттарының орулгаларын болгаш чарыгдалдарын санааш түннээр, а ол ышкаш санаашкын база касса операцияларын кылырының чурумун сагыыр ужурлуг.

3. Ажыл-чорудулганың элээн каш хевирлерин херечилелге үндезилээш боттандырып турар үеде орулгаларның болгаш чарыгдалдарның учедун ажыл-чорудулганың хевириниң аайы-биле тус-тузунда аңгы база бо ажыл-чорудулганы боттандырарының туруп турар чериниң аайы-биле тус-тузунда аңгы чорудар.

4. Херечилелге үндезилээн, ажыл-чорудулга-биле чергелештир сайгарлыкчы оске ажыл-чорудулганы боттандырып турар үндүрүг толекчилери (бүрүткеткен черинден база доктаамал чурттап турар черинден хамаарылга чокка) херечилелге үндезилээн ажыл-чорудулгазының үезинде база оске ажыл-чорудулгазының үезинде эт-хорецгизиниң, хүлээлгелериниң болгаш ажыл-агый операциязының учедун аңгы чорудар.

5. Херечилелге үндезилээн ажыл-чорудулга дээш бо Хоойлу-биле дүүштүр үндүрүг онаар.

5 үүл. Чаңгыс аай үндүрүгүнү санаарының сан-түкү болгаш чуруму

1. Чаңгыс аай үндүрүгүнүң сан-түкүн ыяап-ла алыр орулганын 20 хуузу хемчээл-биле доктаадыр.

2. Чаңгыс аай үндүрүгүнүн түкүн баазалыг орулганың сан-түкүн, ужур-дузазын, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың түннелериниге салдарлыг болуп турар физиктиг көргүзүглериниң, а ол ышкаш баазалыг орулганың коэффициентилерин бедидип (кудуладып) турар физиктиг көргүзүглериниң санын барымдаалап тургаш, санап үндүрер.

Баазалыг орулгалыг болурун ажыл-чорудулганың тодаргай хевирин көргүзүп турар физиктиг көргүзүглериниң эге хемчээлинге ужур-дузазын бо Хоойлу-биле (капсырылга № 2) доктаадыр.

3. Сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазының хевир-янзызындан хамаарыштыр физиктиг көргүзүглериниң дараазында хевирлерин ажыглап турар:

а) ажылдакчыларның саны — үндүрүг толекчизиниң учетту сан-медээлериниге үндезилээш, тодарадыр. Ынчаарга дакпырлап азы хамааты-эрге-хоойлу байдалдыг керээлер-биле ажылдап турар улусту штаттыг бүдүн элээн каш кижи кылдыр алыр;

б) улус ажылдаары-биле дерип кылган черлер (эге хемчээлдер-биле);

в) улус ажылдаары-биле тускайжыттынган аппараттар, тургузуглар, машиналар (эге хемчээлдер-биле);

г) ажыл-чорудулганың ниити шолу (дорбелчин км-биле);

д) ажыл-агый кылырынга ажыглап турары, бензин кудар пистолеттернин саны (эге хемчээлдер-биле);

е) транспорт аймааның чүүк кодүрер ортумак хемчээли (тонна-биле);

ж) улус олурар олуттарның саны (эге хемчээлдер-биле);

4. Баазалыг орулгалыг болурунуң бедидип (чавызадып турар) коэффициентилери:

К1 — ажыл-чорудулганың бо Хоойлу-биле доктаадыр иштики хевир-янзыларын таарыштыр коор коэффициентизи (№ 2 капсырылга);

К2 — садыглаашкынга, автомобильдер септээринге, ажыл-агый чорудулгазының шолунден хамааржыр, автомобиль туруштарын:

0,9 — 15 дорбелчин метр чедир.

0,75 — 16-дан 50 дорбелчин метр чедир.

0,6 — 51-ден 100 дорбелчин метр чедир.

0,5 — 101-ден 200 дорбелчин метр чедир.

0,4 — 201-ден 1000 дорбелчин метр чедир.

0,35 — 1000 дорбелчин метрден ажыр бээрин таарыштыр коор коэффициент.

К3 — чурттакчылыг черниң хевир-янзызындан хамаарыштыр:

1,1 — Кызыл хоорайның девискээринге ажыл-чорудулганың хевирлеринге;

0,7 — Ак-Довурак хоорай биле Каа-Хем суурнуң девискээрлеринге ажыл-чорудулганың хевирлеринге;

0,6 — Шагаан-Арыг хоорайның, Чадаана хоорайның, Туран хоорайның девискээрлеринге ажыл-чорудулганың хевирлеринге;

0,4 — арткан кожууннарның төптериниң (Мөңгүн-Аксы суур биле Тоора-Хем суурлардан аңгыда) девискээрлеринге ажыл-чорудулганың хевирлеринге;

0,3 — чурттакчылыг арткан черлериниң (Мөңгүн-Тайга, Тожу кожууннарның, оон иштинде Мугур-Аксы суурдан база Тоора-Хем суурдан болгаш Шынаа сумузундан, Бай-Тайга кожуунунуң Кара-Хол суурундан, Өвүр кожууннуң Саглы суурундан, Эрзин кожууннуң Качык суурундан аңгыда) девискээрлеринге ажыл-чорудулганың хевирлеринге;

0,25 — Мөңгүн-Тайга, Тожу кожууннарның, оон иштинде Мугур-Аксы суурнуң база Тоора-Хем суурнуң, Шынаа сумузунуң, Бай-Тайга кожуунунуң Кара-Хол суурунуң, Өвүр кожууннуң Саглы суурунуң, Эрзин кожууннуң Качык суурунуң девискээрлеринге ажыл-чорудулганың бүгү-ле хевирлеринге сайгарлыкчы чорукту кылып чорударының онзагай үүлдерин барымдаалап, таарыштырып турар коэффициент.

К4 — ажыл-чорудулганы боттандырып турар чери (сайгарлыкчының ажыл-чорудулгазының турар чери) — турар черинден хамаарыштыр — 0,7-ден 1,3 чедир;

рыноктарның, вокзалдарның, хой талалыг хүлээлгелиг садыг комплекстериниң азы топтериниң, магазиннериниң, топ кудумчуларның девискээринге;

рыноктарның, хой талалыг садыг комплекстериниң азы топтериниң, улуг-улуг магазиннериниң 150 метр иштинге;

федералдыг болгаш республика ужур-дузалыг оруктарның орук кавызы дилиндектериниң иштинге;

организацияларның, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш ооредилге черлериниң девискээринге;

хоорайның кыдыкы районунуң топ кудумчуларынга;

транспорт аймааның маршруттарының доктаар черлеринден, оон иштинде оларның доктаар (улус олурар) шолчүгештериниден 100 метрден бээр кызыгаарларынга;

айыткан критерийлериниң кайызынга-даа сеткили таарышпааны бедидер (кудуладыр) коэффициентизи болур.

Бир эвес оон турар чери бирээзинден хой критерийге тааржыр апаар таварылгада, ынчан бо критерийлерге кордүгениниден эң-не хой коэффициентизин ажыглаар.

Сайгарлыкчының ажыл-чорудулгазының боттаныр черниң онзагай үүлдерин аңгылаар талазы-биле тодаргай ужур-дузазын айыткан хемчээл-биле тус черниң бот-эргелелиниң толээлекчи органының шиитпири-биле бадылаар. Доктааткан К4 деп коэффициент дугайында тус черниң бот-эргелелиниң толээлекчи органнары чогуур шиитпирин хүлээп алганы хүнүнден бээр чеди хонук хуусаада Россия Федерациязының Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле яамызының Тыва Республика талазы-биле Эргелелинге дыннадыр. Тодаргай ужур-дузалыг чогуур шиитпир хүлээп алырынга чедир К4 коэффициент 1-ге деп болур.

К5 — үүрмектеп садар садыглаашкынга сайгарар бараанларның ассортиментизи;

1,9 — автомобильдер;

1,8 — онза нарын кылыглар болгаш аар ортектиг үүлдер;

1,7 — алгы-кештен болгаш дүктен кылыглар;

1,6 — алкоголь продукциязы;

1,5 — амыдыралга херек техника, орттехника, чырыдылга херекселдери, харылзааның чепсек-херекселдери, кино болгаш фототехника, а ол ышкаш оларга тускайжыттынган херекселдер; транспорт аймаанга артык кезектер болгаш дериг-херекселдер, автомобильдерге аксессуарлар;

1,4 — аъш-чем аймаа, таакпы кылыглары, пос-таавы аймаа, хеп, идик, үүрмек барааннар, парфюмер-косметика барааннары;

1,3 — тудуг болгаш шеверлел материалдары, херекселдер болгаш дерилгелер, мебель база хевистер, бажыңның иштики каастылга-шимелдезиниң херекселдери, аяк-сава, ажыл-агый барааннары, чуулда херекселдери;

1,25 — парлалга, аудио база видео продукциязы, дыштанылгага, аян-чорукка болгаш спортка херек барааннар, канцелярия барааннары, хогжум херекселдери;

1,2 — эм-тан аймаа, фармация, медицинага ужур-дузалыг кылыглар;

1,1 — урулларга барааннар, ажык чагаага саазыннар болгаш белектер, уран ус-тывыш кылыглары, диригамытаннар, куштарны база балыктарны ажаан туларының хер-херекселдери (оон иштинде оларның чеми), чечектер;

1,0 — тараа, мал чемниге тараа, колээ ажыл-агыйның мал-маганы, үрезиниер, тарын олуртур үүнүтер езулал шинчидиг барааннар.

Бараанларның холушкак ассортиментизин садыглап турар үеде бараанларның аңгы-аңгы хевирлеринге көрдүнген эң-не үстүкү коэффициентинин ажыглаар.

Хуу кижиниң комиссия-биле керээлери езугаар мурнунда шуут ажыглап каапкан бараанларны садып турар комиссия магазиннериниге К5-тин баазалыг орулгалыг болур ужур-дузазы хуу сайгарлыкчылардан оскезинге 2 катап эвээжээр.

К6 — ажылдың хонук хуусаазы.

К6-ның баазалыг орулгалыг болурунуң коэффициентизин садыг черниң ажылдаар графигинден хамаарыштыр:

1,1 — хонукта шуут 8 шак чедир ажылдаар графиктигде;

1,2 — хонукта шуут 12 шак чедир ажылдаар графиктигде;

1,3 — хонукта 12 шак ажыр ажылдаар графиктигде мындыг хемчээлдер-биле доктаадыр.

К7 — хереглел негелденниң сезоннуг болурундан хамаарыштыр үүрмектеп садар садыглаашкынга коэффициент.

К7-ниң баазалыг орулгалыг болурунуң кудуладыр коэффициентизин хереглел-негелденниң сезоннуг болурундан хамаарыштыр мындыг хемчээл-биле:

1,0 — аная хереглел-негелденниң сезону октябрь 01-ден апрель 01-ге чедир;

0,5 — хереглел-негелденниң кудулаарының сезонуң (апрель 01-ден октябрь 01-ге чедир) доктаадыр.

К7-ниң коэффициентинин кудулаткан ужур-дузазын сайгарылгадан орулгазы айыткан үеде садыг черниң ниити орулгазынан 90 хуудан эвээш эвес болуп турар тускайжыттынган турум садыг черин дамчыштыр алгы-кештен база дүктен кышкы кылыгларны үүрмектеп садын турда, доктаадыр.

6 үүл. Чаңгыс аай үндүрүгү санаарының чуруму болгаш төлээриниң хуусаалары

1. Чаңгыс аай үндүрүгүнүн түкүн үндүрүг толекчилериниң бүгү-ле болуктеринге ажыл-чорудулганың хевир бүрүзүнге тускай аңгы, а ол ышкаш сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы оон боттандырып турары чер бүрүзүнге аңгы, чаңгыс аай үндүрүгүнүн санаашкынының формулаларынга үндезилээн, доктаадыр (капсырылга №3).

2. Чаңгыс аай үндүрүгүнүн санаашкынын (капсырылга №1) үндүрүг толекчизи үндүрүг төлээриниң ээлчеглиг мурнуку үезинде айның 15-тин хүнүнден орайтатпайн, ону учетка тургускан черниң аайы-биле үндүрүг органнарынга квартал санында киирер.

3. Юридиктиг эргелиг албан черин тургуспайн, хуу кижини сайгарлыкчы кылдыр бүрүткээрде, чаңгыс аай үндүрүгү төлээр ужурлуг болуру, эрткен кварталдың соолгу айының дургузында үндүрүг төлээр баштайгы үези болза, күрүнеден бүрүткеткен хүнүнден бээр бүрүткеткен кварталының соондагы кварталдың тончузүнге чедир үези ол болур. Хуу кижини сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың субъектизи кылдыр күрүне бүрүткээн хүнүнден бээр 3 хонук хуусаада чаңгыс аай үндүрүгү анаа санап бээр.

4. Үндүрүг төлээр дараазында үеде сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы кылбас деп бодап турар үндүрүг толекчилери үндүрүг төлээриниң дараазында үезинде үндүрүгү толевесс (санаашкын кылбас). Бо таварылгада үндүрүг төлээр ээлчеглиг мурнуку айының 10-нун хүнүнден орай эвесте ажыл-чорудулгазын тур соксадырының сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазын кылбас деп болап турары үезинде ажыл-чорудулгазын соксадырының хүнүн, айын болгаш чылын база хуусаазын айтып каары, ажыл-чорудулгазын тур соксатканының дугайында дыннадышкынны үндүрүг органынга чорудар ужурлуг болгаш херечилелин дужаан бээр.

(Тончүзү 3-кү арында).

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

5. Үндүрүг төлекчизи бо Хоойлу-биле доктааткан хуусааларда ыяап-ла алыр орулгага чаңгыс аай үндүрүгү төлевээн таварылгада, үндүрүгүн түүн үндүрүг органы хынап тургаш, санап үндүрер. Үндүрүг органының санап үндүргени чаңгыс аай үндүрүгүн түүн ыяап-ла алыр орулгага чаңгыс аай үндүрүгү төлээр дугайында аңаа дыннаткан үезинден бээр 3 хонуктан орайтатпайын төлээр. Ынчаарга ой-шаанда төлевээни дээш хоону чаңгыс аай үндүрүгү төлээр хуусаазының соонда хүнүнден эгелеп санаар.

6. Бир эвес ол санаашкыннар киирген документилерге дүүшпезин үндүрүг органнары тыпкан таварылгада, күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле дүүштүр бүрүн эргелиг органнарны эрттиргени контроль хыналдазының түүнелинде алган сан-медээлерге үндезилээш, чаңгыс аай үндүрүгү үндүрүг органнары боттары санап үндүрер. Контроль хыналдазының түүнелинде алган медээлерни хыналданың актызынга демдеглеп бижип каар ужурлуг.

Бо таварылгада үндүрүг органы үндүрүгүн түүн катап эде санаашкынының түүнелдериниң дугайында дыннадыышкынны база эргежок чугула болган таварылгада, үндүрүгү катап эде санаан хүнүнден бээр 5 хонук дургузунда үндүрүг дугайында негелдени үндүрүг төлекчизинге чорудуп бээр ужурлуг. Үндүрүгүн артыкка төлээн түүн Россия Федерациязының Үндүрүг Кодекизи-биле дүүштүр эгидер азы киир санаар.

7. Үндүрүг төлээр үезиниң дургузунда физиктиг коргузугүнүң ужур-дузазы ковудээн (эвээжээн) таварылгада, үндүрүг төлээр үезинин дургузунда физиктиг коргузугүнүң ужур-дузазы улгаткан (эвээжээн) таварылгада, коргузугүнүң улгаткан (эвээжээн) хүнүнден бээр үеде база чаңгыс аай үндүрүгүн баш удур аванс-биле шилчиткен таварылгада, оон оскерилген хүнүнден бээр 3 хонук хуусаада чаңгыс аай үндүрүгүн тодарадып ылавылаан санаашкының үндүрүг төлекчизи үндүрүг органынга киирип бээр ужурлуг. Ынчаарга үндүрүгү ажыр төлээн түүн дараазында төлевирлериң күселинге киир санаар, а чедир төлевээнин тодарадып ылавылаан санаашкынны киирип келген хүнүнден бээр 5 хонук дургузунда бюджетче киириштир санаар.

Үндүрүг төлекчизи ажыл-чорудулгазын соксаткан таварылгада, үндүрүгүн артыкка төлээн түүн Россия Федерациязының Үндүрүг Кодекизи-биле дүүштүр эгидер азы бюджетче киириштир санаар.

8. Бо Хоойлунуң 3-кү үүлү-биле доктааткан ажыл-чорудулганың талазы-биле сан-данзыга оскерилгелер киирген таварылгада, а ол ышкаш чаңгыс аай үндүрүгүн санаарының формулаларынга сан болгаш шынар талазы-биле оскерилгелер киирген таварылгада, чаңгыс аай үндүрүгү Тыва Республиканың хоойлузу күштүг болуп эгелээн хүнүнден эгелээш, катап эде санаар ужурлуг.

9. Чаңгыс аай үндүрүгү бүдүн айда чаңгыс аай үндүрүгүн түүнүн 100 хуу хемчээли-биле аванс аргазы-биле ай санында төлээр. Аванс төлевирин дужаарының хуусаазын төлевирин дужаапканы мурнуку бүдүн айның 25-тиң хүнүнге чедир төлээрин доктаадыр. Үндүрүг төлекчизи чаңгыс аай үндүрүгү чаңгыс аай үндүрүгүн түүн аванс кылдыр шилчидер арга-биле 3, 6, 9 азы 12 айныы-биле төлеп болур. Бо таварылгада үндүрүг төлекчизиниң төлээр ужурлуг чаңгыс аай үндүрүүнүң нинти түүнү эртип турар бүдүн чылдың хемчээли-биле 2, 5, 8 база 11 хууларга тус-тузында эвээжээр.

Бо таварылгада үндүрүг төлекчизиниң төлээр ужурлуг үндүрүүнүң түүү үндүрүгүн нинти түүнүнден тус-тузында 98, 95, 92 база 89 хуузу болур.

10. Бир эвес бо үүлүгүң 9-ку пунктузунда айыткан чаңгыс аай үндүрүг төлээриниң хүнүнге, айынга, чылынга чедир дыннадыышкын (санаашкын) үндүрүг төлекчизинге келбес болур таварылгада, бодунуң санап кылган үндүрүг органнарынга дужааганы чаңгыс аай үндүрүгүн санаашкынын барымдаалаан, үндүрүг төлекчизи үндүрүгүн төлээр.

7 үүл. Чаңгыс аай үндүрүгүнүң түүнерин киир санаарының чуруму

1. Үндүрүг төлекчилериниң төлээри Тыва Республиканың бюджединче тус чер бюджеттеринче база күрүнеиң бюджеттен дашкаар фондуларынче чаңгыс аай үндүрүгүнүң түүнерин дараазында хемчээлдер-биле шилчидер:

а) Тыва Республиканың бюджединче — үндүрүгүнүң нинти түүнүнүң 25 хуузун;

б) девискээринден сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырып турар муниципалитет тургузуунуң бюджединче — үндүрүгүнүң нинти түүнүнүң 25 хуузун;

б) девискээринде сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырып турар муниципалитет тургузуунуң бюджединче — үндүрүгүнүң нинти түүнүнүң 50 хуузун;

в) күрүнеиң бюджеттен дашкаар фондуларынче — чаңгыс аай үндүрүгүнүң нинти түүнүнүң 25 хуузун, оон иштинде:

Россия Федерациязының Пенсия фондузунче — 22,725 хуузун;

медицинаның ыяап-ла кылдыртыр камгаладылгазының федералдыг фондузунче — 0,125 хуузун;

медицинаның ыяап-ла кылдыртыр Девискээр фондузунче — 2,150 хуузун шилчидер.

2. Үндүрүг төлекчизи үндүрүгүнүң учетка турып алган чериниң аайы-биле чаңгыс аай төлевир даалгазы (квитанциязы)-биле Тыва Республиканың Федералдыг казначейство салбырының баланс санынга дужаап төлээр.

3. Үндүрүг органының санап кааны, хоолерниң, торгааалдарның база саң-хоо талазы-биле оске-даа кеземчелериниң түүнүн бо Хоойлу-биле дүүштүр бюджеттерже база бюджеттен дашкаар фондуларже шилчидерде, үндүрүгүүн үлүг-хууларынга дең-дески кылдыр хуваар.

8 үүл. Чаңгыс аай үндүрүгү төлээн дугайында херечилел

1. Чаңгыс аай үндүрүгү төлээн дугайында херечилел (моон ынай херечилел дээн) болза, үндүрүг төлекчизи чаңгыс аай үндүрүгү төлээнин бадыткан турар документ болур.

Ажыл-чорудулганың хевир бүрүзүнге аңгы херечилелди тыпсып бээр.

Ажыл-чорудулгазын боттандырар ийи азы оон-даа хөй аңгы туруп турар черлиг палаткаларлыг, ларектарлыг, кафелерлиг болгаш оске-даа черлерлиг үндүрүг төлекчилеринге шак ындыг чер бүрүзүнге херечилелдерни тыпсыр.

Херечилелдиң майык-хевирин Россия Федерациязының Чазаа доктаадыр.

Үндүрүг төлекчизинге херечилелди чаңгыс аай үндүрүгү төлээн хүнүнден бээр үш хонуктан орай эвесте үндүрүг органы ону бүрүткээн черинге тыпсын бээр.

Херечилелди тыпсырда бирээзи үндүрүг органынга шыгжаттынып чыдар кылдыр ийиги экземплярын база долдуруп бижипир. Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырарда, кандыг-даа хоолганы (оон иштинде нотариатка шынызытканын-даа) ажыглаарын чопшээревес.

2. Херечилелге үндүрүг төлекчизиниң фамилиязын, адын, адазының адын, оон деннелге дугаарын, юридиктиг (почта талазы-биле) адрезин, оон боттандырып турары ажыл-чорудулгазының хевирин база ону кылып ажылдап турар черин айтыр, коргузуп келгени төлевир документилери езугаар чаңгыс аай үндүрүгүнүң түүнүн төлээнинің дугайында демдеглеп каар.

3. Чаңгыс аай үндүрүгү үндүрүг төлекчизи төлээни херечилелди бээр болгаш ол күштүг болур. Херечилелдиң күштүг болур хуусаазын узатканын үндүрүг органының демдеглели (албан-дужаалдыг кижиниң холунуң үжүү, фамилиязы, ады, адазының ады, таңма)-биле бадыткаар.

4. Бо Хоойлунуң 6-гы үүлүнүң 6-гы пунктузу-биле кордүнген таварылгада, үндүрүг органының үндүрүг талазы-биле хыналда кылган албан-дужаалдыг кижизи херечилелди күш чок болдурар, ол дугайында херечилелдиң хуудузунга чогуур демдеглелди бижип каар. "Күш чок болдурганын солаан" деп демдеглел-биле чаа херечилелди үндүрүгүнүң чедир санаан түүнүн төлээн хүнүнден бээр 3 хонуктан орайтатпайын, үндүрүг төлекчизинге тыпсып бээр. Олар ажыл-албан хүлээлгелерин күүседип турар үезинде, эрге-хемчегларге таарышпас хөделиишкиннери (шинтпирлери) азы ажылдавайын турары дээш үндүрүг органнарының албан-дужаалдыг кижилери база оске-даа ажылдакчылары Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле дүүштүр харыысалгага онаажыр.

5. Россия Федерациязының күштүг бооп турар нормативтиг актылары-биле доктаатканы, отчеттуг болурунуң шыңгыы документилери-биле ажылдаарының дүрүмнери херечилелге база хамааржыр.

Чидирген херечилелди катап тывыспас. Бо таварылгада үндүрүг төлээринің арткан үезинде "мурнунда чидиришкениниң орнунга" деп демдеглелдиг чаа херечилелди үндүрүг төлекчизинге тыпсып бээр. Чаа херечилел дээш төлевир үндүрүг төлээриниң арткан үезинде херечилелдиң оргээниң 20 хуузу болур.

Херечилелди база катап чидирипкен болза, чаа херечилел дээш төлевирни үндүрүг төлээриниң арткан үезинде оргээниң 100 хуу хемчээли-биле доктаадыр.

6. Херечилел сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырып турар чериниң аайы-биле коску черге турар ужурлуг

7. Херечилелдериниң, санажылга, дыннадыышкын документилериниң хуудустарын республика бюджединиң күселі-биле белеткээр.

9 үүл. Үндүрүг талазы-биле чигелдер

Чаңгыс аай үндүрүгүнүң хемчээлин тодарадырда, сайгарлыкчыларның дараазында болүктеринге ыяап-ла алыр орулганың хемчээлин:

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге;

Алдар орденниң үш чергези-биле шаңнаткан улуска;

I-ги база II-ги болүктүң инвалидтеринге 50 хууга чигедир.

Азыралында 18 хар чедир назылыг инвалид уругларлыг сайгарлыкчыларга;

азыралында I-ги болүктүң инвалидтери бар сайгарлыкчыларга;

азыралында назы четпээн ийи болгаш оон-даа хөй уругларлыг сайгарлыкчыларга;

азыралында назы четпээн уругларлыг III-кү болүктүң инвалидтеринге 25 хууга чигедир.

Чаңгыс аай үндүрүгүнүң түүнүн уругнуң торүттүнгени азы азырадыкчы кижиниң тыптып келгени айның дараазында айындан эвээжедир.

Бо Хоойлунуң негелде-сорулгалары езугаар азырадыкчыларның санынга:

стипендия, пенсия база ажылы чок дээш дузаламчы акша ап турарлар (уруглардан оске) улус;

күрүнеиң ажаалда-хайгааралында (профессионал-техниктиг училищелериниң сургуулдары, уруглар бажыңнарының болгаш бичии кижи бажыңнарында кижизиттирип) турарлар;

тускай школаның ооренікчилери болгаш школалар чанында школа-интернаттарда күрүнеиин долу хандырылгазында туруп турар уруглар хамаарышпас.

Чаңгыс аай үндүрүгүнүң түүнүн хамаарышкан чуртталга-ажыглал органнарындан азы тус черниң бот-эргелел органнарындан шынзылгаларга үндезилээш, эвээжедир.

Бо чиигелделерни бодунуң ажыл-чорудулгазынга хөлезилеп алганы ажылчын күжүн ажыглавайын турар үндүрүг төлекчилериниң үстүнде санап айыткан бөлүүнге хамаарыштыр коргузуп ажыглаар.

10 үүл. Бо Хоойлуну хажытканы дээш харыысалга

Бо Хоойлуну хажытканы дээш харыысалганы Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле дүүштүр тодарадып айтыр.

11 үүл. Чаңгыс аай үндүрүгү төлээрінче шилчиирниң чуруму

1. Бо Хоойлуну албан езузу-биле күштүг болуп эгелээн хүнүнден бээр бир айдан орайтатпайын, бо Хоойлунуң 3-кү үүлүнде айыткан ажыл-чорудулганың хевирлерин боттандырып турар бүгү-ле сайгарлыкчылар доктааттынган негелделер-биле дүүштүр (№ 1,2,3,4 капсырылгалар) боттарының санап үндүргени, үндүрүг төлээриниң эзлчеглиг үезинде төлээр ужурлуг чаңгыс аай үндүрүүнүң түүнүн санаашкынын үндүрүг учедунуң турар чериниң аайы-биле үндүрүг органынга киирер.

2. Тыва Республиканың девискээринге бүрүткетпээн сайгарлыкчылар республиканың девискээринде бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырып турар чериниң аайы-биле үндүрүг учедунга туруп алыр ужурлуг.

3. Сайгарлыкчыда элээн каш садыг черлери азы херечилелге үндезилээш, ажыл-чорудулганы боттандырып турар чери бар болза, чаңгыс аай үндүрүгүнүң түүнүн ындыг чер бүрүзүнүң аайы-биле санаашкынын киирер.

4. Үндүрүг төлекчизин үндүрүг учедунга тургускан чериниң аайы-биле киирген санаашкыннарда айыткан медээлерни үндүрүг органы хынап коор болгаш айыткан санаашкыннарны алганының соонда, бир айдан орайтатпайын, ону үндүрүг төлээр кылдыр шилчиткениниң дугайында үндүрүг төлекчизинге тускай дыннадыр. Үндүрүг төлээр эзлчеглиг үеде үндүрүг төлекчизинге ниитизи-биле база ажыл-чорудулганы боттандырып турары чер бүрүзүнүң аайы-биле айтып доктааткан, ыяап-ла алыр орулганың тодаргай түүнүн, үндүрүгүнүң түүнүн база үндүрүг төлээр үезиниң эгелээни хүнүн, айын, чылын, дыннадыышкына ыяап-ла айтыр.

5. Россия Федерациязының Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле яамызының дужаалы-биле доктааткан майыктыг дыннадыышкынны алганының соонда, үндүрүг төлекчизи бо Хоойлу-биле доктааткан хуусаада үндүрүг төлээр үениң бир айында азы бүрүнү-биле чаңгыс аай үндүрүгүнүң түүнүн үндүрүг төлекчизи төлээр ужурлуг.

12 үүл. Түүнел үүлдер

1. Бо Хоойлу 2001 чылдың январь 1-де күштүг болуп эгелээр.

2. "Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринге үндүрүг онаарының, учеттуң болгаш отчеттуг болурунуң бодуунчүткен системазының дугайында" Тыва Республиканың 1996 чылдың ноябрь 23-те № 650 Хоойлузун бо Хоойлуга чөрүшкек эвес кезээнге ажыглаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай № 667 2000 чылдың август 16.

ДЭЭДИ ХУРАЛДЫҢ СЕССИЯЗЫНДАН

АЙТЫРЫГ БҮРҮЗҮН ХЫНАМЧАЛЫГ ЧУГААЛАШКАН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ээлчеглиг 31-ги сессиязы бо чылдың октябрь 4-5 хүннеринде болуп эрткен. Аңаа депутаттар ниитизи-биле 25 айтырыгны чугаалажып көргөн, оларның эң кол чугулазы — 2000 чылдың бирги чартыында республика бюджединиң күүселдези.

Тожу кожуунуң шиитпекчизинге Виталий Уваннайны томуйлаар дугайында чөпшээрелди бээр дугайында айтырыгны депутаттар шиитпирлээр ужурлуг турган. Оон кандидатуразын республиканың Дээди судунуң даргазы Надежда Күжүгеттің сессияга тайылбыры Уваннайның парламентиге киирген документилериниң дыка-ла ылгалдыг болганынга депутаттар чиктигзинген. В. Уваннайның мергежил талазы-биле коргузуглериниң доктаамал кудулап турарын, оон үндүрген шиитпирлерин бадылаарының деннелиниң кудулаанын, шиитпекчи кижи амгы күштүг бооп турар хоойлужудулганы болур-чогуурду-биле сайгарбайын, суд практиказынга оскерилгелерни хайгааравайын турарын Надежда Күжүгет чугаалаан. Тыва Республиканың шиитпекчилериниң мергежил коллегиязының түүнели-биле Дээди судтуң даргазының тайылбыр чугаазы удурланышкак болуп турарынче депутат В. Орус-оол оорүүнүң кичээнгейин угландырган. Кордакчы боду ажылында четпестерниң барын медереп билбиилаан, моон сонгаар ындыг үүлдерни болдурбазын аазаан. Депутат Салчак-оол Санааның саналы-биле саналды ажык бадылаан, оон түүнелинде Виталий Уваннай ук кожуунуң шиитпекчизинге бадыладырыбиле парламентиниң чөпшээрелин алган. Кадрларны томуйлаары дээн ышкаш ындыг нарын болгаш бир янзы айтырыгларны чугаалажырда чажыт бадыгаашкынны чорударын регламент-биле айыткан нормазындан хажытпазынче ДХ-ниң Даргазы Ш. Кара-оол депутат оорүүнүң кичээнгейин угландырган.

Сессияның хүн чурумунуң кол-ла айтырыы республика бюджединиң дугайы болган. Федералдыг топтен акшахоренгилериниң кээриниң ковудээни-биле холбаштыр 2000 чылдың бюджединиң дугайында ТР-ниң Хоойлузунга чогуур эдилгелерни киргген. Москвадан кээп турар немелде акша-хоренгилериниң тускай сорулгалыг ужур-угказы эрткен чылларда алгылаанывыс бюджеттиң чөлилерин толээри болур.

Депутаттарга оон аңгыда бирги чартык чылда республика бюджединиң күүселдезиниң сайгарылгазын база тайылбырлап дыңнаткан. Саң-хоо сайыды Мария Нурсат республиканың бодунуң орулгаларының ковудээнин демдеглээн. 1999 чылдың олусун-биле деннеерге, орулга 1,7 катан ковудээн болгаш 29,9 млн. рубль четкен. А бирги чартык чылда чарыгдалдар 830 млн. рубль болган болгаш оларның барык 64 хуузун республиканың хоорайларының база кожууннарының бюджеттеринче шилчиткен. Депутаттар болза бюджеттиң чамдык үүлдериниң дең эвес акшаландырыышкынынче кичээнгейин угландырганнар. Акшаландырыышкынның ортумак коргузүү 90 хуу турда, Тыванын агаар транспорту пландан 36 хууну, чуртталга-коммунал ажыл-агый департаментизи оон-даа эвээшти, 25,7 хуузун алган. Ынчаарга республиканың делегей харылзааларын бүрүү-биле акшаландырган, а "Тувинская правда" биле "Шын" солуннар бирги чартык чылда акшаландырыышкынны 107 база 107 хуу кылдыр алганнар.

Муниципалитет тургузуглларының Уставтарын бүрүткээриниң чурумунга депутаттар оскерилгелер киирген, Күрүне тургузуунуң болгаш тус чер бот-башкарылгазының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Экер-оол Манчынның бодап турары-биле алырга, ол оскерилгелер ук ажылды дүргедедиринге дуза болур ужурлуг. Амдыызында хоорайларның болгаш кожууннарның уставтарын бүрүткээр ужурлуг. ТР-ниң Юстиция яамызының ажылы хөй болуп турарындан ам 10 хире устав агаарда "астына берген" болуп турар. Ол дугайында Президент аппарадының ажылдакчызы Борис Сат дыңнаткан. Уставтарны бүрүткээр талазы-биле эрге-хүлээлгени Чазакка дамчыдып бээр, а ол бодунуң ээлчээнде ук ажылды яамыга азы ону харыылап турар ведомствога бээр бе дээрзин боду тодарадыр апаар деп парламент комитединиң саналын сессия деткээн.

Республика фондузунуң дугайында хоойлунун толевилелин ТР-ниң Экология талазы-биле күркомитединиң даргазы С. Ондар сессияга киирген. Ону чугаалажып турар үеде алдын тывар, казар ажылдын Тываның экологиязынга хоралыг уржуктарының дугайында маргылдаа үнүп келген. Алдын тывыкчыларының бойдуска кам-хайыра чогунуң дугайында Михаил Доржукай чугаалаан, алдын тывыкчыларының үреп каан Сыстыг-Хемни ам Кызыл хем деп адаар үе келген дээрзин Хонук-оол Монгуш айыткан. Эйлиг-Хемниң унунда даглар алдын тывыжындан хирленип баксыраан, малчыннарның кадыкшылынга хоралыг апарганын Кан-оол Даваа чугаалаан.

Тыванын экологиязынга алдын тывыжының артельдериниң ажыл-чорудулгазының уржуктарын хынап, сайгарып коору-биле парламент комиссиязы тургузар деп, депутаттар шиитпирлээн. Оон составында алдын тывыкчыларының ажылдап турары округтарының девискээрлериндеи депутаттар бактаан киргген. Ону Экономиктиг реформа талазы-биле комитеттиң даргазы Алексей Артык-оол удуртуп эгелээн.

Сессияга оон аңгыда "Тыва Республиканың суд участоктарының дугайында", "Тыва Республикада тус чер бот-башкарылгазының муниципалитет органының аттестациязының дугайында", "Муниципалитет албан-хаакчыттарының мергежил талазы-биле болүктериниң дугайында", "Тарааны болбаазыратканының продуктуларының шынары болгаш чоптүг ажыглалы дээш күрүне контролюнуң дугайында" хоойлуларны бирги номчулга-биле чугаалажып көргөн.

Статистика талазы-биле күрүне комитединиң саналы-биле депутаттар ТР-ниң кожууннарының суму чагыргаларында чурттакчылыг черлерниң данзызынга оскерилгелерни киирген. Оон медээзи-биле алырга, республиканың чурттакчылыг 63 пунктузунда улус ам чурттавайын турар. Чөөн-Хемчикте, Барыын-Хемчикте, Эрзинде база Тес-Хемде суурлар ээнзиреп турар. А төп кожууннарда — Каа-Хемде, Таңдыда, Кызыл кожуунда чурттакчылар оске кожууннардан көжүп кээп турарларның күселі-биле харыы көвүдеп турар.

Депутаттар оон аңгыда "ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязының дугайында" хоойлуну хүлээп алган, "Ветеринария дугайында", "Азырал болгаш хайгаарал дугайында" хоойлуларга оскерилгелерни база немелделерни киргеннер.

Дина ОЮН.

ХООЧУННАР АРАВЫСТА

КЫРЫЫР ЧАЙ ЧОК

Үезин эртее-даа, сагыжымда артып калган Улуг назылыгларның чыыжынга Тыванын Дээди Хуралының Даргазы Шолбан Кара-оол келгеш, байыр чедирди. Ол дээргеончуг-ла өөрүнчүг, мактанчыг болду.

Тыванын төвүнде Культура ордузунуң улуг залын бүгү назынывыста көрүп, ужуражып, кады демнежип, ажылдан келген улустарывыстың долдур олурупканы база өөрүнчүг дедаан.

Бистиң-биле кады ажылдап чораан хоочун журналистер база бар. Валентина Дуваповна аныяанда "Тыванын аныяктарынга" бажың иштп чүп чоруп турган, солун ажылын боду коруп, шиитээдип алган-на болгай. Ол ам-даа мында каттырымзан каан чугаалап олур ийин. Мария Норбуевна Смирнова хөглүг көрүштүүн ам-даа кайын салыр дээр силер. "Шынга" чаңгыс киллиске кады ажылдап чордувус. Солуннуң бачым ажылынга чай алынмас турган-ла, тоогу эртемнериниң кандидады болуп, ол шылгарады. Сандро Маады-биле үлетпүр киллизинге кады ажылдаан бис.

Мында чыылганнарның аразындан кырыыр чай чок деп чугаалажыр хоочуннардан партия обкомунуң хоочуну Агния Афанасьевна Зайцеваны база көрдүм. Ам-даа аныяк хевээр ишкаш сагындырды. Кыс чогаалчылардан эн-не ковей чогаал бижип каапкаш, ам-даа аныяк хевээр чоруур узун назылыг угбавыс Екатерина Дүктүг-ооловна Танова белекке алган чечектерин тудуп алган олурду. Дайынның, күш-ажылдың хоочуннарын оон ыцай черле чежезин адаар дээр силер. Тимофей Биченоолду, Борис Ламаны, Галина Доваадорну, Вера Байлакты база үстүп болбас. Ам сезен ийи харлыг ол кырган-ава бо хүнде торүттүнген болду. Албан-биле ону мактап, изиг состүг байыр чедирдилер. Эмчиниң ортумак эртемин ол дооскаш, Самагалдайга бир дугаар барганын сонуургатты.

"Алан-Доос", "Октай", "Кызыгааржы" дээр бичии уругларның уран чүүл болүктериниң оюннарын магадаан бис. Ол үеде хоочуннарны эргий халаан аныяктар калбак-калбак шоколадтарны үлеп бергөн. Кызыл хоорай чагыргазының улугларга белээ ол дээр чорду. Хөгжүмчү Леонид Каревтиң башкарган үрер хөгжүмчүлериниң ырызын чарашсындым. Тыва аялгалардан "Дарладып чораан арат" деп ырыының аялгазын ойнаарынга таарыштырган, дыка-ла уян болгаш делгемчидир болбаазыраткандыр. Ону дыңнааш, бурунтуун амыдыралын кижи сактып келир-дир. Алексей Чыргал-оолдуң, Ростислав Кенденбильдиң кайгамчык чогаалдарында ындыг күчүлүг аялгалар бар-дыр. "От-бүле" деп адаар дайын хоочуннарының болүүнүң ол-ла оркестрниң үделгези-биле ырлаан ырызы диңмиттирле-дир.

Ондар ОХЕМЧИК.

ЧАГААЛАР АРАЗЫНДАН

ЧҮГЛЕ ЭКИНИ КҮЗЭЭЛ

Ак-Хемниң унунга Серемаа Байлаковна Часкал, Назын Кенденовичиниң боодей оонге уруг-дарыының хеймери бооп чырык черге Надежда Назыновна Ойдуп торүттүн ен.

"Эмчи болур сен, кызым, эмчилериң созун эки дыңна, эмнерни ижип, сыкыртын тур, хоржок болгай" деп, Надя улааануттап аарааш, каданнап, каш хонукта салга аарып, дегдире берген турда, авазы дүн-хүн чок ажаап, чагып-сургап органы оон келир үезинде мергежил шилип алырынга салдарлыг болган. Школа дооскаш-ла, эмчи училищезинге оорөнгеш, төп кижи эмнелгезинге ажылдааш, улаштыр-ла дээди эртемин челин, херээженнер эмчизи гинекологка оорөнин алган.

Надежда Назыновна аданезиниң амыдыралчы кызымаккайын дозеп алган. Адазы 1930 чылдар үезинде кожуун черинге даргалап турда, 1939 чылда "контр" дээш тудуп, ажылындан хостаан, соөлзүредир ону "агарткан".

Хып дээн назынында бүзүрелдиг эжи Ойдуп оглу Алешага дужуп, огленип, аас-кежиктиг чурттаанының түүнелинде, 3 чараш кыстыг, 1 хеймер оолдуг-даа болганнар. Ынчалза-даа амыдыралда каалама орук чок. Хеймер оглу чаш турда, оонуң ээзи Алексей Соянович орук айыыл-халавынга таварышкан.

Ынак эжи, уругларының адазындан чарлып, мурнунга салганы ниити планнары үзүлген. Мунгаранчыг карацгы дүн-хүннери, чылдарны нешкилер көрүп, оскүсүрөп эрткеннер. Ынчалза-даа Надежда Назыновна бергелерге торулбаан, ажы-толун эртем-сургуулга чедирип, чонунга ам-даа бараан болуп чоруур. Уруглары — Челябинск хоорайда студентилер: Аида — институтта, Аленазы — техникумда, а Аяназы — ТКУ-нуң доозукчу курузунда, а хеймереги Алеха — 3 класста.

1990-93 чылдарда Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң депутадынга Надежда Назыновна сонгуткаш, чоннуң айбычызы хүлээлгезин эки күүседип, хүндүткелди чедип алган. Россия Федерациязының Президентизи болгаш Дээди Соведининиң чалааныбиле Кремльге федералдыг керээге Тыванын арат чонунуң мурнундан 4 кижиниң бирээзи болуп, ат салып чорааны тоогуде артып калган.

Надежда Назыновна белен-селен хорадап, чаңчатынмас. Улугну улуг дээр, эш-оорзүрек, дузааргак чаңныг. Ол топ эмнелгениң божудулга салбырынга 12 чыл үзүктел чок ажылдаан. 1987 чылдан эгелеп 1200 аваларның караан чырыдып база ол хире чаштарга чурттаганы сонгээн. А соолгу 1998-99 [illegible] ие-чаштың чиигээни — эмчивистиң кызымак ижи. Торүттүнген хүнүн ооң бо хүннерде эш-өөрү, доргүл-торели демдеглеп эрттирип турар. Ынчангаш аңаа чүгле экини, кадыкшылды, аас-кежиктиг күзевишаан, бо одуругларны бараалгаттым.

Аван торээн чаагай хүнүн
Алдынналып харан келди.
Ак-Хем унуу чайлаанарда
Аа суттуг чыды келди.
Чыллар эрткен бо хүнде
Чыглып хөглеп
алыылынар.
Арттың кыры "50" саннар
Ам-даа улам узун болгун!
Акааларның.
Соянларның
Алдын холдуг керии
силер,
Чыллар эртер — үе келир,
Чыргап орар — Ава силер.

Саяна КАРА-САЛ,
божудулга салбырының хоочуну.

ЧҮГЛЕ МӨГЕНИҢ ЭВЕС, А ЧОННУҢ БАЙЫРЛАЛЫ БОЛГАН

Эрткен субботада азы октябрь 7-де Улуг-Хем кожуунунуң төвү Шагаан-Арыг хоорайга Тыва Республиканың каш дакпыр чемпиону, Россия Федерациязының спорттуң национал хевирлеринге спорт мастери, республиканың хүреш болгаш волейбол чергелиг судьязы, Россияның база Тываның күш-культура болгаш спорттуң алдарлыг ажылдакчызы Сүүр-оол Хүргүлекович Ондарның 70 харлаан юбилейинге тураскааткан 40 хардан өрү назылыг 32 шыырак дээн хоочун мөгелериниң хүрежи болган. С.Х. Ондар Шагаан-Арыг хоорайның хүндүлүг чурттакчызы деп аттың эдилекчизи, ол 50 ажыг чылдарның иштинде Улус өредилгезиниң шугумунга ажылдап келген, ооң иштинде 38 чылдың дургузунда чүгле школа директорлап ажылдаан.

Ол хүн агаар-бойдус чүгле Улуг-Хем девискээринге эвес, а бүдүн Тывага бүргеп, сооп, чаазынхарын катай-хаара дүжүрүп турза-даа, спортка хандыкшылдыг оон-моон келген бүгү-ле чон стадион шолунге шагында чыглып келген. Хүрежир күзелин илереткен мөгелер атсывын бижидип, бүрүткеткен соонда, мөгелер тускай команда езугаар чыскаалышкан. Хүрежиринге белен мөгелериниң чыскаалганының дугайында команданы кожуунуң спорт даргазы Анатолий Ондар Улуг-Хем кожуунуң чагырга даргазы Виктор Кууларович Пюрюнага илеткээн. Ол юбилярның дугайында сөстү алгаш, ооң каяа төрүттүнгеш, ажылдап чораанын, амгы үеде оларның ажы-төлүнүң төлептиг кижилер болганын чыылган чонга таныштырып чугаалаан.

Ооң соонда сөстү ТР-ниң Күрүнениң күш-культура болгаш спорт комитединиң даргазы Сергей Ынаажыкович Оржак алгаш, Президент Ш.Д. Оржактың түскай чарлыын номчаан. Ынчан өнне бедик үнелиг шаннал Тыва Республика орденин ол хүннүң юбиляры хоочун спортчу, үлегерлиг ада, хүндүткелдиг башкы Сүүр-оол Хүргүлековичиге тывысканы оон чыглып келген чонунга, эш-өөрүнге, дөргүл-төрелинге дыннаткаш, кызыл дептерлиг чарлыкты юбилярның холунга тудускан. Ооң соонда шаннал-биле катай хой-хой организациялар болгаш келген аалчылар байыр чедириишкининиң чылыг сөстерин чугаалап, белек-селектерни удаадараа сунгулап турган. Тыва Республика орденинин нинти саны-биле 44 дугаарын, а хүрежир тыва мөгелерге 2 дугаарын юбилярга тыпсып турары бо. Бо дээрге Президент—Чазак Баштыңы Ш.Д.Оржак, Тыва күрүне хоочун мөгени мынчаар хүндүлеп көргени онзагай болуушкун.

Кижи сеткили ышкаш уян чүве бар эвес, Сүүр-оол Ондарның чонунуң үнелелин хүлээп ап, оларның чылыг холуп дынзыг түдуп, шыырак мага-бодунга чыыра куспактап тура, өөрүшкүден харлыгын турганын маңаа демдеглевес арга чок. Ооң-биле чергелештир Шагаан-Арыгның Культура бажыңының артистериниң белеткээн концерти чыылганнарны улам сорук киирип, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чон чалгып турган.

1964 чылда кажан Тываның Совет Эвилелинге каттышканындан бээр 20 чыл оюнга тураскааткан бир дугаар 128 мөгениң хүрежи болган. Ынчан аңаа бөгүнгү 70 харлап турар юбиляр С.Х. Ондар шүүлген. Ол үеде туруп көрбээн шаннал — долу дерээн эзер-чүгенниг, калчан шилги аът-биле тиилекчини шаннаан. Мөге шанналга алган аъды-биле стадионну 3 долгандыр халыткан. Харын-даа ону кинога безин тыртпаан турган. Эртен катап эккеп бээр кылдыр ап алгаш, ол олчаан аътты чедирип бербээн. Оон бээр 36 чыл эрткенде, чаңгыс чер-чурттуглары Сүт-Хөл кожуунуң чагырга даргазы Иван Шыванович Монгуш, Чөөн-Хемчик кожуун чагырга даргазы Серен-Доржу Дамдынович Ондар олар ол аътты катап эгидип, мөңгүн үүгенчуларлыг, эзер-чонактыг ала малды юбилярга берген.

Суг-Аксының чагырга даргазы К.С. Оржак, Хайыракан суму чагырга даргазы М.С. Допуй-оол олар 1-1 шоодай чиңге-тарааны берген. Юбиляр-биле кады хүрежип чораан Тывада база бир сураглыг мөгелериниң бирээзи С.С.Дандзы-Белек 1 хаван оглун, Тыванның күрүнениң өнчү комитединиң даргазы Б.К. Балчий-оол юбилярга өртектиг белекти тураскаалга берген. Ол ышкаш Улуг-Хемниң чагырга чери эки күзээшкиннер-биле катай чылыг-чымчак хевисти берген. Юбиляр шыдыраа ойнаарынга база сундулуг, ынчангаш Культура яамызының сайыды Ч.Ч.-Д. Ондарның берген чонардаштан кылган шыдыраазы — уттундурбас улуг белек.

Үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыннары, сыгыткаргыраа, байыр чедириишкиннери үзүктелбезе-даа күжүн шенежир дээш, четтикпейн манаан мөгелер боттарының шөлче кыйгыртыр үезин манап, кымның кымга таваржырын бүдүү даап органы магатчок. 32 мөгениң аразында Д.-Б.Сергей, Тыванның каш дакпыр чемпиону И.Хураган, сураглыг чораан мөгелер М.Лазо, Д.Макар, Сүт-Хөлдүң, Чыраа-Бажының мөгелери дээш, кымнарны ол дээр. Юбилярның чер-чурту чаңгыс Сүт-Хөлден безин 11 мөгени эккеп хүрештиргени дээрге-ле, оларның Сүүр-оол Хүргүлековичини хүндүлээни, аңаа мөгейгени, ол дээш чоргаарланганы-дыр деп чүвени чугаалап болур.

Мөгелериниң хар-назын талазы-биле алырга, Сүт-Хөлдүң мөгези Чонак Ондар (61 харлыг), Д.-Б. Сергей (58), Чалчык Ондар (57), Макар Донгак (56) база ол ышкаш Тыванның каш дакпыр чемпиону, амдаа хүрежип чоруур Владимир Монгуш, Алексей Хомушку, Кызыл-оол Монгуш база келгеннер.

Сөөлгү үеде аныяк мөгелер саны канчаар-даа аажок хөйү-биле немежип, көскү шанналдыг черлерни ээлеп турары билдингир. А улуг мөгелер спорттан үнзедаа, бо удаада 40 хардан өрү кылдыр чарлаттынган маргылдаага киржип, турасоруу ам-даа көдүрлүүшкүннүг, хей-аътты болганын демдеглевес аргажок. Ооң бадыткалы кылдыр 61 харлыг Чонак Ондар Лазо Монгушту көрүкчүлериниң угаан-кудун уштунар чыгыы кылдыр тудуп келген. Ынчалза-даа аныяк мөге Лазо Монгуш бодунуң онаан октап алган. Удаадараа онагларын Владимир Монгуш, Иван Хураган, Алексей Хомушку октап чоруп органнар. Түңнелинде 5-тен 8-ке чедир мөгелерни Шагаан-Арыг хоорайның аңгы-аңгы организациялары (эмнелге, почта, районо, хоорай чагырга-зы) деткикчилер бооп шаннаан.

1-ги черни алган мөге Владимир Монгушка юбилярның улуг уруунуң өг-бүлези деткикчилер болуп, соодукчуну берген. 2-ги черни алган мөге Алексей Хомушкуга хоочуннуң оглу өг-бүлезиниң мурнундан хеп чуур машинаны берген. 3-4 дугаар черлерни үлешкен мөгелерге Сүүр-оол Ондарның бичии уруу өг-бүлези-биле деткикчилеп, хойларны, хевистерни шанналга бергилээн.

Эң улуг назылыг мөге дээш Сүт-Хөлдүң төлээзи Чонак Ондарны Шагаан-Арыг хоорайның почта эргелели "Тывахарылзаа-информнуң" даргазы Д.К. Донгактың өмүнээзинден амгы үениң телефон аппарады-биле шаннаан. Шак-ла ындыг улуг назылыг мөге дээш Сергей Дандзы-Белекке Тыванның күрүне университединиң проректору, педагогика эртемнериниң доктору Х.Д.-Н. Оржак бир хойну, юбилярга 1 муң акшаны белекке берген. Юбилярның өг-бүлезиниң өмүнээзинден тиилелгеже чүткүлү дээш Д.Макарга, И.Хураганга, М.Лазога, М.Ондарга "Тыва хевис" бүдүрүлгениң бүдүрген продукциязы хевистерни берген.

Сүүр-оол Хүргүлековичиниң 70 харлаан юбилейин организастап эрттиреринге ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Оржактың, Хүреш федерациязының даргазы Ш.Д. Кууларның, Тыва спорттан бир дугаар ССРЭ-ге спорт мастери атты алган, Тыванын Күрүне университединиң күш-культура факультединиң деканы Ө.Ч. Ондарның, ТР-ниң Күрүненинің күш-культура болгаш спорт комитединиң даргазы С.Ы. Оржактың киржилгези, боттары баштап, байырлалдың ажыдыышкынын кылып, удуртуп эрттиргени өөрүнчүг, солун болган.

Бо болган байырлалды эгезинден төнчүзүнге чедир удуртуп, чоннуң хей-аъдын көдүрүп келген деткикчилерге, даргаларга, ыланғыя, кожуун чагырга-зының даргазы В.К.Пюрюнага, хоорай чагырга-зының даргазы В.М. Сегбеге юбилярның өг-бүлези, ажы-төлү өөрүп четтиргенин илереткен турар.

Ниитизи-биле эрткен суббота хүнүнде болуп эрткен маргылдаа, байырлал хүнү келген спортчуларның, көрүкчүлериниң сагыш-сеткилинге уттундурбас болуп арткан. Ооң-биле чергелештир юбилярның өг-бүлези чонунга Улуг-Хем (Пюрюна), Чөөн-Хемчик (Ондар), Сүт-Хөл (Монгуш) кожууннарның чагырга-ларынга мындыг маргылдааны эки организастап, деткикчилеп эрттиргенинге бүгү талазы-биле четтиргенин илереткен.

Ол хүнгү байырлал чүгле хоочун мөгениң 70 харлаанынга тураскааткан эвес, а спортка ынак бүгү чоннуң байырлалы болган.

Чимисмаа МОНГУШ.

Контроль-ревизия комиссиязының хуралы

РЕДАКТОРЛАР-БИЛЕ ЧУГАА

Эрткен неделяда Дээди Хуралдың контроль-ревизия комиссиязының хуралынга "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарның "Күрүне эрге-чагырга органнарының ажылын чырыдар чурумунуң дугайында" Федералдыг хоойлуну күүседип турарының дугайында айтырыгны көрген. Хуралды комиссия даргазы В.Иргит башкарып эрттирген. Ол чыылганнарга "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарның эвээш чагыдылгалыг, чон ортузунче кирбейн турарын база Дээди Хурал 1994-2000 чылдарда 321 хоойлуну хүлээп алган, ооң чүгле 187-зи парлаттынган, ынчангаш солуннар редакциялары Федералдыг хоойлуну үреп турарын, ол талазы-биле ТР-ниң прокурорунуң хүлээлгезин күүседип турар М.И. Санчайның № 7/17-2000 дугаарлыг чагаазынга үндезилеп, бо айтырыгны чугаалажып турарын чугаалаан. Ук чагаа ТР-ниң Президентизи Ш.Д.Оржактың, Дээди Хурал Даргазы Ш.В.Кара-оолдуң адынга келген.

"Шын" (С.Монгуш), "Тувинская правда" (О.Гаврилов) солуннарның кол редакторларының кыска информация-медээлерин дыннаан соонда, депутаттар хой айтырыгларны салган. Депутат Г.Ч.Ширшин республика солуннары 25-30 муң экземпляр чедип турганын, амгы үеде бодүүн чон ортузунче кирбейн, ол-бо чугаа тарадыр органнар апар чыдарын шугумчүлээн. Депутаттар Э.М.Маичын, Т.Б.Куулар "Тувинская правда" солун хоойлуларны өртектиг салып турарын шугумчүлээш, Дээди Хуралдың адынга киирген эртем болгаш өредилге черлериниң талазы-биле комитеттиң кол бухгалтери Семенованың чагаазын көргүскен. Ында бижип турары-биле алырга, ол комитет өредилге дугайында хоойлу парлаткаш, 20 муң акшаны ук редакцияга төлээн. Мындыг хевирлиг хоойлу сагывайн турар чоруктар редакцияларда хой болуп турарын, чоокку бир ай дургузунда парлаттынмаан хоойлуларны солуннарга парлаарын кол редакторларга дааскан.

Контроль-ревизия комиссиязының ажылынга Дээди Хуралдың Даргазы Ш.В.Кара-оол, Президент аппарадындан Р.Самбу, Парлалга, телерадиодамчыдыг болгаш массалыг коммуникациялар чепсектериниң херектериниң талазы-биле Ортаа-Сибирь девискээр эргелелиниң башкарыкчы специализи А.С.Дембирель олар киришкен.

Бистиң корр.

БИЛИП АЛЗА, АРТЫК ЭВЕС

РАККА УДУР

Бо коргунчуг аарыгны эмнеттинмес деп санап турган. Ынчалза-даа соолгу үеде эртем-шинчилелдер хүн бүрүде сайзырап, чап-чаа ажыдыышкыннар болуп турар чүве болганда, "рак" аарыының дугайында тайылбыр база элээн оскерлип бар чыдар. Айыылдыг ыжыктарның канчаар тыптын келириниң чылдагааннары билдинип, ону баш удур болдурбазының аргалары бар деп чүве билдинген.

Эртемденнериниң санап турары-биле алырга, ук аарыгның чылдагааннарын баш удур билип алгаш, хемчээн алыр болза, рак аарыындан 70-80 хуу таварылгада аарывайн барып болур. Ынчангаш Делегейниң чонунуң ракка удур эвилелиниң мурнундан рак аарыынга удур тускай дүрүм чогааттынган. Ында ук аарыгдан аарывас дизе, кандыг хемчеглер алырының дугайында тодазыбиле айыткан. Ол хемчеглериниң эн-не кол үүлдерин мооң адааанда бижип каан, кижи бүрүзүн оон-биле таныжып алырын сүмеледивис:

Таакпылавас. Таакпы тыртар улус аргалыг-ла болза, ону дүрген утканы дээре. Бир эвес таакпы тыртпас болзунарза, ооң дугайын сонуургаан-даа хөрээ чок. Таакпы тыртар кижи оске таакпылавас улус аразынга ону тыртпанар.

Араганы хөйну ишпеңер, бир эвес ижер апарза, шуут бичиини ижип ооренип алынар. Чиир аъш-чемге ногаа болгаш чимис аймаан хөйү-биле ажыглаар. Аргалыг болза геркулестен, гречкадан кашаларны ажыглаңар. Эмин эрттир семирбеңер, хой үстүг чем чиирин шегленер, шимчеңгир болуп, арыг-агааргa хой чоруурун кызыдынар.

Хүн карааңга хой доге-леним, кешти хүнге өрттендир чиртири хоралыг. Ажылдаар черинерге, амы-хууда амыдыралынарда-даа хоралыг бүдүмелдер-биле ажылдап болбас ужурлуг.

Бир эвес мага-бодуңарга дараазында оскерилгелерни эскерип кагзынарза, эът-кешке болгаш оске-даа органнарга балыглар (ыланғыя аас иштинге база кешке) бар апарза, бодуңарга чораан меңиңнериң оңу, хемчээли оскерли бээр болза, чылдагааны билдинмес хан тогуушкүнү болу берзе, үр үеде эмнеттинмес чодул тыпты берзе, анаа черге кижиниң үнү хирилээш апаар болза, ижин-шойүндүнүң болгаш сидик үндүреринге кандыг-бир оскерилгелер болганда, анаа черге арып, деңзи чидиргенде, дораан эмчиге барып хынадынар.

Хөрээжен чон боттарының эмчилеринге ээлчеглиг шинчилелди чыл бүрүзүнде утпайн эртип турар ужурлуг. Бежен хардан ашкан назылыг хөрээжен кижилер эмиглерин маммографияга удур хыналда кылдыр рентгенге шинчидери чугула.

Бичел БУРУПЧАЛ,
ТР-ниң Кадык камгалал төвүнүң эмчизи.

АЧЫ-БУЯН ЧЕДИРЛГЕЗИ, АЗЫ

ТЫВАНЫҢ ЧОНУНУҢ 90 ХУУЗУ ЧЕДИНМЕС АМЫДЫРАЛДЫГ

Бүгү-делегейниң Кызыл Крезиниң болгаш Чартык кызыл айның ниитилелиниң федерациязы деп хей-ниити организациязының дугайын дыңнаваан кижилер ховар боор. Чединмес кижилерге гуманитарлыг ачы-буян чедирер ук организацияның ажыл-чорудулгазы делегейниң бүгү чурттарын хаара туткан. Ооң иштинде Россияны, ооң Тыва Республика ышкаш субъектилерин база Тыва Республикада ук организацияны Россияның Кызыл Крезиниң тыва девискээр салбыры төлээлеп турар.

Ук салбырның ажылыбиле таныжып чеде бээримге, даргазы чок, ажыл аайы-биле Чазак Бажыңы чоруткан болду. Мени Кызыл хоорайның Кызыл Крезиниң даргазы Валентина Оюновна Маспык-оол хүлээп алды. Даргабиле бүгү тала-биле харылзаалыг кады ажылдап турарын, ону солун, бүгү айтырыгларга харылап шыдаарын ол меңээ чугаалады. Россияның Кызыл Крезиниң тыва девискээр салбырының даргазы боop, мырынай аныяк 25-ле харлыг Ирина Анатольевна Ондар ажылдап турар болду. Аныяк-даа болза, билин шыырак, кызымаа-биле ук салбырның ажылын тергиин эки удуртуп турарын Валентина Оюновна чоргаарланып чугаалады. Тыва девискээр салбырының кол сорулгалары — республикада чединмес кижилерниң сан-түнүн тодарадыры, оларның социал байдалын шинчилээри, оларга гуманитарлыг дуза чедириниң программазын тургузары, даштыкыдан келген дузаның республикаже киир соортүлгезин организастаары, ооң шын үлелгезин чорудары дээш-ле, оон-даа оске. Ылаңгыя Тыва Республикаже чоруткан гуманитарлыг дузаны Абаканга "төпкеш" баар. Ону бээр соортүрүнге транспорт айтырыын аныяк дарга Ирина Анатольевна ол-бо даргаларга кирип турган шиитпирлээр.

И.А. Ондар ук салбырның ажылын удуртуп эгелээн баштайгы чылында-ла (ынчан 22 харлыг турган) "Кыш 97-98" деп программаны ажылдап кылгаш, Москвага чедип, 5 миллион рубльге гуманитарлыг дузаны камгалап алгаш кээп, чоннуң чединмес кезиинге улуг дузаны көргүскен.

Кандыг өг-бүлени чединмес дээрил? Өг-бүледе ажылдап турар кижилериниң шалыңы ооң кежигүннеринге кижи бүрүзүнге айда 680 рубль онаашпас, оон эвээш болур болза, ындыг өг-бүлени чединмес деп санаар.

Ынчап кээрде, Тыва Республикада ажылдап турар кижилериниң ортумак шалыны 800 азы 1000 рубль болгай. Тыва өг-бүлелерде 2-ден эвээш ажы-төлдүг ада-иелер ховар, хой кезиинде оон оранчок хой ажы-төлдүг. Чижек кылдыр эң эвээш ийи уруглуг өг-бүледен ап алыылыңар. Өөнүң эр ээзиниң ортумак шалыны 1000 рубль, хөрээжен ээзи ажылдавайн турар дижик, (шынап-ла, дыка хой аныяк хөрээжен өг-бүле ээлери ажыл чок, чамдыктарының ашактары ажыл чок) ук акшаны ашак, кадай, ийи уруу дөрт кижиге үлээрге, кижи бүрүзүнге туст-тус 250 рубль онаажыр. Ол 250 рубль-биле 1 ай хамаанчок, беш хонук чаңгыс кижиге тоттур чемненири берге. Ынчап кээрде, Тыванның ажылдап турар чурттакчыларының хой кезии чединмес амыдыралдыг кижилерге хамааржыр.

Кандыг өг-бүлени чединмес дээрил? Өг-бүледе ажылдап турар кижилериниң шалыңы ооң кежигүннеринге кижи бүрүзүнге айда 680 рубль онаашпас, оон эвээш болур болза, ындыг өг-бүлени чединмес деп санаар.

Ай-айы-биле акша тутпас, ажылдавайн турар кижилер бөзин дыка хой болгай. Россияның Кызыл Крезиниң тыва девискээр салбырының ажылдакчыларының кылган шинчилелиниң түңнели-биле алырга, Тыва Республиканың 300 муң чурттакчыларының 231,3 муң чурттакчылары чединмес амыдыралдыг боop турар. Ол республиканың чурттакчыларының 90 хуузу. **Чүгле 10 хуузу чедингир амыдыралдыг боop турар. Олар кымнарыл дээрге Чазак Бажыңында ажылдап олурар даргаларывыс, депутаттарывыс, эрге-хоойлу ажылдакчылары-дыр.** Херек кырында эргилдеде чоруп турар акша-хоренги-даа, күрүнениң байлаа-даа күш-ажылчы кижилериниң холу, күжү-биле бүдүртүнүп тургустунган.

Бо 2000 чылда Россияның Кызыл Крези тыва девискээр салбырының ажылдакчылары "Заполярье-Сибирь — 2000" деп чаа программаны ажылдап кылгаш, ону амыдыралга боттандырган. Ачы-буян көргүзүп турар сайзыраңгай чурттарның деткимчези-биле Бүгү-делегейниң Кызыл Крезиниң болгаш Чартык кызыл ай ниитилелиниң федерациязының чоруткан гуманитарлыг дузазын республикада чединмес кижи бүрүзүнге бээри болдунмас, чедишпес дээрзин Валентина Оюновна чугаалап олурду. Бир-ле дугаарында эң хой ажы-төлдүг өг-бүлелер, ада-иелериниң кайы-бирээзи чок долу эвес өг-бүлелер, эвээш пенсиялыг кырганнар, эң чединмес ажыл чок кижилер,өскүс уруглар азырап турар чединмес өг-бүлелер гуманитарлыг дузаны алырлар.

Ынчангаш 2000 чылдың апрель 3-тен эгелеп 9 айга чедир "Заполярье-Сибирь — 2000" деп программаны боттандырганының түңнелинде, республиканың 9 кожуунунда болгаш 2 хоорайында 17884 өг-бүлеге гуманитарлыг дузаны берген. Ол чүл дээрге республиканың 231,3 муң чединмес чурттакчыларындан 62669 кижи гуманитарлыг дузаны алганы ол. Ол болза Бүгү-делегейниң Кызыл Крези болгаш Кызыл чартык ай ниитилелиниң федерациязының Тыва Республиканың чурттакчыларынга көргүскен улуг деткимчези болган. Ук дузаның үнези ниитизи-биле 1764000 рубль болган. Оон ындай "Өг-бүлеге посылкалар" деп дузаламчы аъш-чем аймаан эң чединмес өг-бүлелерге чедирер дээш Россияның КК-зының тыва девискээр салбырының ажылдакчылары Москваже үдээн.

Кызыл хоорайга эң чединмес 18000 өг-бүледен үүгле 3000 өг-бүле гуманитарлыг дузаны алыр аргалыг болган. Чединмес амыдыралдыг кижилерге үүгле аъш-чем, идик-хеп, чунар хөрекселдер-биле дузалап турган эвес,харындаа "Донмас-Суг", "Арлекино", "Кызыл" столоваяларынга халас чемненирин организастап турган.

Ынчангаш делегейниң Кызыл Крезиниң болгаш Чартык кызыл ай ниитилелиниң федерациязының ачы-буянын Тыва Республиканың чонунуң чединмес кезиниң көргенинге ооруп четтирер апаар бис

Борис ОНДАР.

Акционерлер хуралын чарлап тур

"Тывапосредкомпания" ажык акционер ниитилелиниң директорлар төвүлели акционерлериниң

ээлчег чок ниити хуралын

чарлап тур.

ХУРАЛДЫҢ ХҮН АЙТЫРЫГЛАРЫ:

1. Ниитилел эргелелиниң удуртур органының чаа составын соңгууру.
2. Ниитилелдиң эт-хоренгизиниң рынок ортек-үнезин тодарадыры.
3. Янзы-бүрү айтырыглар.

Хурал 2000 чылдың **ноябрь 9-та 15 шакта** (тус черниибиле) дараазында адреске болур:

Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 17. Ниитилелдиң баштаар чери.

НИИТИЛЕЛДИҢ ДИРЕКТОРЛАР ТӨВҮЛЕЛИ.

* * *

Эдилели эки ГАЗ-3307 маркалыг **автомашинаны** дүргенибиле садып турар. Өртээ 25 муң рубль.

Айтырар телефоннары: ажыл үезинде 3-30-97, кежээки үеде 3-52-53, 3-93-14.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Чимисмаа Монгуш, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91, секретариат — 3-34-98.
Солун келбейн барганда, дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92.

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис 3-39-15,
Компьютер өрээли — 3-36-82,
Бухгалтерия — 3-41-16;
Солун неделяда үш катан үнер Солунну "Шын" солуннуң компьютер говунге өрээн болгаш чыскааган.
Хемчээли 2 парламал ама
Тиражы 3702. Чагыг 112

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). График езугаар ат салган шагы 23 шак.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш оске-даа фактылары, дыңналыглары дээш авторлар боттары харыылаар.